

ERKEN ORTAÇAĞLARDA TEBRİZ

Abdulhalik Bakır* - Ahmet Altungök**

Özet

Tarih boyunca çok sayıda depreme ve istilaya sahne olan Tebriz şehri bütün bu olumsuz olaylara rağmen günümüze kadar gelmeyi başarabilmiş ender Türk şehirlerindedir. Ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmese bile kurulduğu ilk zamanlardan itibaren Türklerin yaşadığı bir şehir olma vasfını sürekli olarak korumuştur. Tebriz şehri, Antik Yunanlıların Atropaten; Antik İranlıların ise Adurbadegan dedikleri Azerbaycan topraklarının merkezidir. Erken Ortaçağların küçük, fakat dini ve askeri açıdan etkin bir şehri olan Tebriz kenti; Kafkaslar, Anadolu ve İran toprakları arasında önemli bir kavşakta yer almaktadır. Bu özelliğinden dolayı Tebriz şehri; Hazar, Bizans ve Sâsânî Devletleri arasında sürekli olarak çekişme konusu olmuştur. Askeri ve dini yapısının yanında ticaret şehri olan Tebriz, aynı zamanda Sâsânî Devletinin önemli bir kültür merkezidir. Tebriz şehri, Sâsânîlerin Bizans ve Kafkas kavimlerine yönelik olarak kullanmış olduğu önemli bir askeri üs durumundaydı. Azerbaycan toprakları tarih boyunca birçok milletin egemenliği altına girmesine rağmen bu ülkenin merkezi olan Tebriz şehri çok sayıda istila girişimine rağmen bir Türk şehri olma vasfını koruyabilmiştir.

Anahtar sözcükler: *Azerbaycan, Sâsânî, Tebriz, Ganzak, Atropaten.*

Abstract

Tabriz City in the Early Medieval Times

Throughout history, the scene of many earthquakes and invasions in Tabriz despite all these negative events have managed to come up to the present is one of the few Turkish cities. It wasn't known exactly when it was established from the start, not purport to be a city inhabited by Turks remained constant. Tabriz city, the ancient Greeks Atropatena; the ancient Iranians say the Adurbadegan is the center of the territory of Azerbaijan. Early Medieval small but Tabriz city an effective for religious and military; Caucasus, Anatolia, and Iran is an important part of the territory. Due to this feature in Tabriz; between of Caspian, Byzantine and Sassanid states has been the subject of constant contention. Tabriz was a trading centre besides a military and religious important, also important cultural city for Sassanid. Addition to Tabriz city important religion and cultural status, Sassanid Empire used an important military base for Byzantine and Caucasian. Throughout history, the territory of Azerbaijan although a lot of folks do not fall under the domination of the city is the center of this country Tabriz despite numerous attempts invasion the quality of being able to maintain a Turkish city.

Keywords: *Azerbaijan, Sassanid, Tabriz, Ganzak, Atropatena.*

* Prof. Dr. Bilecik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Yrd. Doç. Dr. Bilecik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Giriş

Tebriz şehrinde Erken Ortaçağlara ait herhangi bir mimari kalıntının mevcut olmamasının sebebi, bu şehrin depremler ve korkunç istila faaliyetleri sonucunda birkaç defa yerle bir olmasından kaynaklanmaktadır. Tebriz şehri, tarih boyunca sık sık yıkıcı depremlere maruz kalmış ve bunların en yıkıcı olanları da Erken Ortaçağlarda yaşanmıştır. Bu sebeplerden dolayı, şehir yaşadığı her deprem ve istiladan sonra, mimari yapısı ile beraber sahip olduğu zenginliklerin çoğunu kaybetmekteydi. Tebriz şehri, deprem felaketlerinin ardından bazı zamanlarda terk edilmiş ve şehir halkı, yakınlarındaki kasabalara göç etmiştir. Bunun sonucunda da zaman zaman koca şehir, küçük bir köy haline gelmiştir¹. Şunu açık bir şekilde söylememiz gerekir ki, Tebriz'in Erken Ortaçağlardaki durumu ile ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Elimizdeki veriler, bu şehrin çok eski çağlarda kurulmuş olduğunu göstermiş olsa da Tebriz'in tahrip olması nedeniyle buranın siyasi, sosyal ve fiziki yapısıyla ilgili bilgi günümüze kalmamıştır. Şehrin tarihiyle ilgili acı gerçeklerden birisi de, aynı nedenlerden ötürü, mimari yapısının günümüze kadar gelmemiş olmasıdır².

Tebriz şehri, Sakalardan itibaren günümüze kadar Türklerin meskûn olduğu şehirlerin en eski olanlarından bir tanesidir. Burası, sekiz yüz yıllık bir zaman zarfında Saka, Med, Pers, Part, Selevkos ve Sasanî devletlerinin elinde kalmış ve Sâsânîlerin yıkılmasıyla birlikte Arapların eline geçmiştir³. Bu devletlerin Tebriz'e hâkim olduğu dönemlerde bile buradaki Türk varlığı devam etmiştir. Aynı zamanda Erken Ortaçağlara kadar sürekli olarak el değiştiren bu şehre, çok farklı kavimler gelerek yerleşmişlerdi ve bundan dolayı şehir nüfusu farklı demografik özellikler göstermekteydi. MS. 642'deki Arap hâkimiyetinden sonra şehir yoğun olarak Araplaşmaya başlamıştır. Şehirdeki yoğun Arap varlığı, Abbasilerin yıkılmasına kadar devam etmiş ve şehir, 11. yüzyıldan itibaren Oğuz göçleriyle tekrar Türkleşmeye başlamıştır.

Kurulduğu ilk çağlardan itibaren Tebriz'de, Saka, Manna, Kaspi, Hun, Ogur, Sabar, Avar ve Hazar gibi Turanî kavimler ile Kimmer, Med, Pers, Part, Alan gibi Aryen uluslar, iç içe yaşamışlardır. Erken Ortaçağların başlarında Saka, Manna ve Kaspi unsurunun inkişafı ile bugünkü Azeri toplumu oluşmaya başlamış ve Azeriler, şehir halkının çoğunluğunu oluşturarak şehrin Türklüğünün devamını sağlamışlardır. Tebriz şehrinin konumu, İran tarihinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır⁴. Çünkü burası, Sâsânî imparatorluğu üzerinde özellikle askeri, ekonomik ve dini açıdan önemli bir rol üstlenmekle

¹ Yakut (Trz), s.15.

² Bosworth 1968, s.33.

³ İstahrî 1997, s.108.

⁴ Houtsma 1993; Wensinck 1993, s.426.

kalmamış, Sâsânî siyasi tarihini de önemli ölçüde etkilemiştir⁵. Sâsânî egemenliğinde kalan Tebriz şehri, Sâsânî siyasi tarihi ile beraber gelişim göstermiştir⁶. Şehirdeki önemli Türk varlığına rağmen, halkın büyük kısmının İran'ın milli inancı olan Zerdüştlüğe⁷ bağlı olması ve bu inancın, şehrin demografik, mimari, ticari ve kültürel yapısına hâkim olması sebebiyle bu şehir tipik bir Erken Ortaçağ İran şehri görünümüne bürünmüştür.

Tebriz'in Antik Dönemdeki Adları

Şehrin adı, ilk olarak II. Sargon'un yazıtlarında *Tarmakisa* olarak geçmektedir⁸. Eski Roma kaynaklarında Tebriz kenti Tauris, Tavres, Ganzak, Thebermais ve Beramais şeklinde isimlendirilmiştir⁹. Bununla beraber, Ganzak ve Thebermais'in Urumiye Gölü kenarında Tebriz şehrine bağlı iki kasaba olduğu da ifade edilmektedir¹⁰. İlkçağ tarihçilerinden Strabon da Tebriz şehri için Gazakon tabirini kullanmıştır¹¹. Şehrin asıl adının, Ganzaka veya Gazaka olduğu ve Ermenilerin burayı ele geçirmelerinden sonra adının Tavrez ve Tauris şeklini aldığını söyleyen tarihçiler de bulunmaktadır¹². Ayrıca tarihi metinlerde geçen Ganzak veya Gazaka ile Thebermais kentlerinin Tebriz ile ilgili olduğunu söyleyen tarihçiler çoğunluktadır¹³. Mesela bu tarihçilerden Drapeyron ve Charles le Beau, Ganzak ve Tebriz'i aynı şehir olarak tanıtmışlardır¹⁴. Partlar döneminde Adurbadegan topraklarının başkenti olan Ganzak'ın bir deprem

⁵ Morony 1976, s.14.

⁶ Akiner 1983, s.105; Sâsânîler'in Ermenileri etkisiz hale getirmelerinden sonra Tebriz şehri, önce Romalılar, daha sonra da Bizans ve Hazarlar ile Sâsânîler arasındaki savaşların odak noktası haline gelmiştir. Reisneya (Trz), s.445.

⁷ Gündüz 2003, s.279: "Mecûsilik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği, monoteist ve teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezcedilmesinden oluşan bir dindir. Sâsânîler döneminde yönetici sınıfla da yakından irtibatlı olan rahip sınıfı Mecî'den (Mecûs) hareketle, İslâm kaynaklarında Mecûsilik, Batı kaynaklarında ise Zerdüş'tün isminden dolayı Zoroastrianism veya Ahura Mazda isminden hareketle Mazdeizm olarak adlandırılır. Ayrıca ateş kültüyle ilgili inanç ve ritüelleri sebebiyle Ateşperestlik adıyla da bilinir." Geniş bilgi için bkz. Ebu Yusuf 1982, s.296–300; el-Âlûsî, (Trz.), s.348–357; Hamidullah 1985, s.139–156.

⁸ Diakonof 1985, s.86. Tarma" sözcüğünün, "ısı/ateş" sözcüğünü vermesi açısından önemlidir. Asur yazıtlarında Tebriz şehri için, "ateş" ve "ısı" sözcüklerini anımsatan "Tarma/Therma" denilmesi, bu kavramı Aryen dillerini konuşan kavimlerden aldıklarını göstermektedir. Bu durum Tebriz şehrinin adının İlkçağlardan bu yana "ateş" sözcüğü ile ifade edilmiş olduğunu göstermektedir. Tarmakisa kenti için bkz. Pınarcık 2012, s.266.

⁹ Reisneya (Trz), s.494; Christensen 1993, s.211; Syme ve Birley 1995, s.35.

¹⁰ Minorsky 1337hş, s.8; Schippmann 1989, s.224.

¹¹ Smith 1833, s.144.

¹² Rawlinson 1841, s.109; Mignan 1834, s.577.

¹³ Arrowsmith ve Nicolay 1856, s.531; Rawlinson 1841, s.106.

¹⁴ Reisneya (Trz), s.496.

sonucunda yıkılmasından önceki Tebriz'in ilk kurulduğu yer olması ihtimali üzerinde de durulmaktadır¹⁵. Tebriz şehrinin önemini kaybettiği dönemlerde Adurbadegan eyaletinin ağırlık merkezinin Ganzak'a kaydığı ve Tebriz'in eski önemine kavuşmasından sonra da ağırlık merkezinin tekrar Tebriz şehrine döndüğü de tahminler arasında bulunmaktadır¹⁶.

Tebriz'in adı Asur yazıtlarında *Tarmakisa* olarak geçmesi nedeniyle Saka İmparatoru Alper Tunga'nın kızı Tomuris'in veya Massaget kraliçesi Tomris'in adıyla da ilgili olabileceği ihtimalini beraberinde getirmiştir¹⁷. Aslında Tebriz kentinin adını, Saka-Pers savaşları sırasında almış olması kuvvetli bir ihtimaldir. Alper Tunga¹⁸ komutasındaki Saka Türklerinin Kafkaslar ve Doğu Anadolu'ya egemen oldukları dönemde, Perslerle savaşlarının merkezi durumunda olan Tebriz şehri, sahip olduğu bu adı, bu sırada almış olması da mümkündür¹⁹. Ahamanişler döneminin başlarında Kafkaslar üzerindeki Saka-Pers mücadelesinden dolayı Tebriz kenti, iki kavim arasında şiddetli savaşlara sahne olmuştur. Bu savaş sırasında, Göktürklerin de çok sık uygulamış oldukları, *nefte* batırılmış okların düşman birlikleri üzerine yağdırılması taktiğinin geçmişinde Saka Türkleri bulunmaktadır²⁰.

Birçok tarihi kaynak, Alper Tunga'nın İran ve Azerbaycan topraklarının çoğunluğuna egemen olduğunu ve bu bölgelerde birçok şehir ve kaleyi onarıp kurdurduğunu ifade etmektedir²¹. Alper Tunga ile Pers hükümdarı Keyhüsrev arasındaki savaşlar, eski İran kaynaklarında geniş yer almaktadır. Özellikle fillerle donatılmış Pers ordularına karşı Saka birliklerinin düşman üzerine yağdırmış oldukları ateşli oklar, fil birliklerini panikleterek düşmana önemli kayıplar verdirmekteydi. Persler, düşmanlarının üzerlerine yağdırmış oldukları

¹⁵ Christensen 1993, s.208.

¹⁶ Vaux 1900, s.304.

¹⁷ Zehtabî (Trz), s.362.

¹⁸ İranlıların kendisine *Afrasyab* dedikleri Alper Tunga, Tûr'un soyundan gelen bir Oğuz hükümdarı olup, Türkistan ile beraber İran, Hindistan, Rum ve Rus ülkelerini ele geçirmiş güçlü bir Turan imparatorudur. Bkz. Ünal 1975, s.17; Öztuna 1977, s.25. Alper Tunga hakkında daha geniş bilgi için bkz. Aksoy 2002, s.560.

¹⁹ Anılan savaşların tarihi M.Ö. VII. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Orta Asya merkezli Saka Türklerinin Kafkaslara akın ederek Perslerle mücadele ettikleri ve Doğu Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Suriye topraklarını ele geçirerek Azerbaycan toprakları üzerinde yerleştikleri ifade edilmektedir. Bkz. Togan 1942, s.87; Herodotos 1991, s.196.

²⁰ Orta Asya'ya giden ilk Bizans elçisi olan *Zemarkhos*, Göktürkler hakkında imparatoruna raporunu sunarken "Bunlar eskiden Sakaydılar, fakat şimdi Göktürk olmuşlar" dediği rivayet edilmektedir. VI. yüzyıl tarihçilerinden Menandros da Türklerle eskiden Saka dendiğini ifade etmektedir. Konu için bkz. P'yankov 2002, s.615. Ayrıca *Zemarkhos*, Göktürk kağanının İskit alfabesiyle yazmış olduğu mektubu Bizans imparatoruna takdim etmiştir. Bkz. Ligeti 1998, s.62.

²¹ Abdurrahman 2004, s.8.

bu ateşli oklardan dolayı onların buradaki merkezleri olan Tebriz şehrine *ateş akıtan/döken/yağdıran* anlamında bu ismi vermiş olmaları güçlü bir ihtimaldir.

Diğer bir görüşe göre ise, Tebriz kentinin yakınındaki sönmüş bir volkanik dağ olan Sehend dağının geçmişteki lav püskürme faaliyetlerinden dolayı, şehrin adını dağdan aşağıya doğru akan lav akıntılarından dolayı “ateş saçan” anlamına gelen “tab-riz” şeklinde almıştır²². Fakat bu dağın volkanik faaliyetlerinin eski çağlarda kesilmiş olması ve o dönemlerde bu bölgede İran dillerini konuşan toplulukların bulunmaması da bu ihtimali zayıf kılmaktadır²³. Başka bir görüşe göre, Eşkânîler döneminde Kafkaslar üzerinden Azerbaycan topraklarına akın eden Türk toplulukları Tebriz şehrine bu ismi verseler de kentin, *Tebriz* adını Ahamanişler döneminin başlarında aldığına yönelik ipuçları da vardır ki bu da yaklaşık olarak MÖ birinci bin yılın ikinci yarısına, Sakaların, Kafkasya’ya egemen oldukları döneme denk gelmektedir²⁴.

Tebriz şehrinin adı, Ortaçağ İslam coğrafyacılarının eserlerinde, “Tibriz”, Bizans kaynaklarında “Tavres”, Ermeni kaynaklarında ise “Davrez” olarak geçmektedir²⁵. Tebriz şehrinin, adını nereden ve nasıl aldığı konusu önemlidir. Farsça *ateş akıtan*, *ateş saçan* anlamında; “tab” (ateş) ve “rihten” (dökmek) kökünden gelen “riz” (dökülen) sözcüklerinin bileşimi sonucunda ortaya çıktığına inanılan *Tebriz* sözcüğünün bu adını şehrin etrafındaki kaplıcalardan aldığına inanılır²⁶. Bir rivayete göre ise Abbasî halifesi Hârûnu’r-Reşîd’in eşi Zübeyde’nin yakalanmış olduğu ateşli sıtma hastalığı sonucunda, bu şehrin latif havası nedeniyle yakalandığı hastalıktan kurtulmasından sonra ikamet ettiği bu bölgede bir şehir kurulmasını ve şehrin adının da “ateş giderici” anlamında “Tebriz” olarak konulmasını istediğini söyleyenler de vardır²⁷. Bunun yanında, Zübeyde’nin; tıbbi açıdan gelişmiş bir şehir olan Tebriz şehri doktorlarının yüksek maharetiyle hastalıktan kurtulması üzerine, *hastalık gideren doktorluk* (tıbb/tıp) anlamında *tıbb riz* olarak isimlendirildiği de söylenmektedir²⁸. Bundan dolayı Arap coğrafyacıları, bu şehrin ismini, buna yakın olarak *tibriz* şeklinde telaffuz etmektedirler. Fakat Zübeyde’nin, bu şehrin ismini neden Arapça değil de Farsça isimlendirdiği konusu, şehrin adını bu dönemde almış olduğuna yönelik bir çelişkiyi de beraberinde taşımaktadır²⁹. Bunun yanında Tebriz

²² Dumper, 2007, s.339.

²³ Diakonof 1985, s.56.

²⁴ Minorsky, 1337hş, s.7; Minorsky 1965, s.83. Cavendish 2007, s.51-52.

²⁵ Rawlinson 1841, s.109; Dumper 2007, s.339; Minorsky 1337hş, s.7.

²⁶ Fisher 1978, s.303.

²⁷ Oseley 1825, s.414; Smith 1883, s.144; Minorsky vd. 2007, s.487.

²⁸ Elgood 2010, 311.

²⁹ Strange 2011, s.161. Zübeyde’nin bir köy olan bu şehri tekrar inşa ettiği kesin olmakla beraber ismini onun koymuş olması sadece güzel bir benzetmeden ibarettir. Bkz. Oseley 1825, s.412-5.

sözcüğünün anlamına Evliya Çelebi gibi “sıtma giderici”, “sıtma dökücü” şeklinde anlamlar yükleyenler de olmuştur³⁰. Tebriz şehrinin, ateş tapınaklarının çokluğuyla ünlü olduğu Azerbaycan satraplığının başkenti olmasından dolayı şehrin adının bu ateş tapınaklarıyla ilgili olduğu da söylenmektedir³¹.

Tebriz’in Coğrafi Yapısı

Tebriz kenti, İran’ın dördüncü büyük kenti olup ülkenin kuzey batısında bulunan Sehend Dağının kuzey yamaçlarında kurulmuştur. Kentin içerisinde bulunduğu ova, Urumiye gölüne doğru alçalan bir araziden ibarettir. Bu ova, Sabelan dağının güney batısından başlayıp, Karacadağ’ın batısına kadar uzanır. Tebriz şehri, Sabelan ve Sehend volkanik dağlarından akan derelerin beslediği Acıçay’ın kolları tarafından biriktirilmiş verimli bir ova üzerinde inşa edilmiştir³². Herodot, yaşadığı dönemde, bu nehrin ikiye ayrılarak bir kolunun Tebriz ovasını ikiye ayırdığını ve şehrin bu kolun iki tarafına yayıldığını ifade etmiştir³³. Şehrin üzerinde kurulmuş olduğu arazi, yaklaşık olarak deniz seviyesinden 1350 ila 1500 metre yüksekliktedir. Şimdiki şehir, Sabelan dağından gelen Acıçay’ın bir kolu olan Mehran çayının etrafında bulunmaktadır. Bu nehir birçok küçük koluyla birlikte şehrin muhtelif yerlerini sulamaktadır³⁴. İlk kurulduğu çağlarda Tebriz şehrinin ilk sakinlerinin şehrin yakınındaki Yanıktepe’nin yüksek yamaçlarındaki oyuklarda yerleşmiş oldukları arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır³⁵. Şehir, kimi zaman Urumiye gölünün batı kıyılarına yakınına doğru kaymışsa da farklı dönemlerde depremlerle yıkıldıktan sonra yine eski temelleri üzerine kurulmuştur³⁶.

Tebriz kenti, sert karasal bir iklime sahiptir. Yazları sıcak ve kurak kışları ise çok sert geçer. Öyle ki Bizans İmparatoru Herakleios, Hazar Türkleri ile yapmış olduğu bir ittifak neticesinde, Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev’i ele geçirmek üzere kendisini takip ettiği sırada Tebriz şehrine gelir, fakat II. Hüsrev kaçarak Sâsânî başkenti Medâ’in’e çekilir. Yağmakta olan şiddetli kardan dolayı Herakleios, 24 Şubat’tan 4 Nisan’a kadar Tebriz’de kalmak zorunda kalır³⁷. Tebriz şehrinin etrafında, yerin kırıklı yapısından dolayı çok sayıda kaplıca bulunmaktadır. Etrafının sulak olmasından hareketle, Sâsânîler’den önceki dönemde, şehrin çevresine içi su dolu hendekler kazılmak suretiyle

³⁰ Minorsky 1965, s.83.

³¹ Tyrwhitt 1868, s.58.

³² Rawlinson 2002, s.7; Dumper 2007, s.339; Strange 2011, s.161-163.

³³ Herodotos 1991, s.449.

³⁴ Strange 2011, s.162; Minorsky 1965, s.82.

³⁵ Bilgili, 2011, s. 219.

³⁶ Dumper 2007, s.339.

³⁷ Reisneya (Trz), s.694.

düşmana karşı korunduğu Asur kralı II. Sargon'un yazıtında belirtilmektedir³⁸. Asurluların Tebriz şehrini ele geçirdikleri dönemde, şehir düz bir ovanın içerisinde kurulu olduğundan etrafı surlarla çevrilmişti ve bu surların etrafında da hendekler kazılmıştı³⁹.

Tebriz'in Tarihsel Geçmişi

Azerbaycan toprakları üzerinde yapılmış olan arkeolojik kazılar, Paleolitik döneme ait ilk insan izlerine Urumiye gölü civarında ve Tebriz'in güney yamacında kurulu olduğu Sehend dağındaki mağaralarda ve açık yerlerinde rastlanılmıştır. MÖ. 6000'li yıllara uzanan Neolitik dönem iskân yerlerinde, tarıma dayalı yerleşik hayata geçildiğine dair izler bulunmuştur. Bu veriler de Tebriz şehrinin Ön Asya'daki en eski yerleşim yerlerinden birisi olduğunu göstermektedir⁴⁰. Şehirdeki arkeolojik kazıların altı bin yıl öncesine ait izler taşınması şehrin İskender istilasından sonra kurulmuş olabileceği olasılığını zayıf kılmaktadır⁴¹. İranlı tarihçi Hamaçî, daha da ileri giderek Tebriz şehrinin Aryenlerin İran topraklarına gelmesinden çok daha önce kurulmuş bir şehir olduğunu iddia eder⁴². Zehtabî, Tebriz adına, II. Sargon kitabelerinde rastlanılmasından hareketle şehrin bu tarihlerden önce kurulduğunu iddia etmektedir. Yazar bu görüşünü, Tarmakisa şehrinin, Tebriz şehri olduğunu, yazıtlarda belirtilen şehrin özelliklerinden hareketle ileri sürmektedir⁴³. Minorsky ve Diakonof da Asur kralı II. Sargon'un Urartular üzerine yapmış olduğu bir sefer sırasında, Urumiye gölünü geçerek MÖ. 714 yılında Tebriz şehrini aldığını söylemektedirler⁴⁴.

MS. 4. yüzyılda Roma ordusuyla beraber Adurbadegan topraklarına gelen A. Marcellinus ile MS. 6. yüzyılda Tebriz'e ziyarette bulunan Procopius bu şehirden *Gazaka* şeklinde bahsetmişlerdir⁴⁵. Ayrıca Eşkânîlerin yıkılmasından sonra kısa bir dönem için buraya hâkim olan Ermeniler, Tebriz şehri ve bu şehre bağlı diğer kentlerin hepsini *Kandsag Adurbadgan* şeklinde adlandırmışlardır⁴⁶. Ritter, Tebriz şehrinin eski bir Medya kenti olduğuna inanmakta, bu topraklara Medya Atropatene denilmesini de buna örnek olarak göstermektedir⁴⁷.

³⁸ Bilgili, 2011, s.219.

³⁹ Jackson 1906, s.41; Zehtabî (Trz), I, s.266vd.

⁴⁰ Buniyatov 1991, s.318.

⁴¹ Zehtabî (Trz), II, s.559vd.

⁴² Hamaçî 1370, s.259.

⁴³ Zehtabî (Trz), II, s.560.

⁴⁴ Diakonof 1985, s.86.

⁴⁵ Vaux 1900, s.304.

⁴⁶ Rawlinson 1841, s.107.

⁴⁷ Minorsky 1965, s.83; Taylor 1870, s.116.

Bütün bu bilgilerden, Tebriz kentinin, İskender istilasından ve Perslerin Azerbaycan'da egemenlik kurmuş olduğu dönemlerden çok daha önceleri kurulduğu anlaşılmaktadır⁴⁸. Tebriz şehrinin kuruluşu ile ilgili bazı tarihçiler, şehrin MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender'in komutanlarından Atropates tarafından kurulduğuna inanmaktadırlar. Atropates, İskender'in Azerbaycanlı komutanıydı ve aslen İranlıydı⁴⁹. Bu dönemde Azerbaycan topraklarına Yunan ve Roma kaynakları *Atropaten* adını vermekteydiler⁵⁰. Bunun sebebi bölgenin adının *Adurbadegan* olmasından ileri gelmektedir. Bilindiği gibi, İskender istilasına karşı en çok direnen Azerbaycan toprakları olmuştur. İskender MÖ. 331 yılında Pers hükümdarı Dara ile yapmış olduğu Gaugamela savaşından zaferle çıkıp bölgeyi ele geçirdikten sonra burasını Atropaten'in sevilen idarecilerinden Atropates'in idaresine vermiştir⁵¹. Bu komutanın isminin Atropates şeklinde telaffuzu Yunan kaynaklarındaki telaffuzdan dolayıdır. Bu isim Farsçada ise Adurbad⁵² şeklinde geçmekte ve *ateşin koruduğu kimse* veya *ateşin bekçisi* anlamlarına gelmektedir⁵³.

Bununla beraber Azerbaycan'ın geneli için kullanılan *Adurbadegan* sözcüğü idari amaçla kullanılan bir isim olmakla beraber özelde bir milletin adı değildir. *Ateş'in koruduğu ülke* anlamına gelen Adurbadegan sözcüğünden dolayı *Adurbad* veya batılıların telaffuzuyla *Atropa*'nın daha çok bir lakabı anımsattığı görülmektedir. Atropates kendi adını bu topraklara vermediği gibi, buraya vali olduktan sonra bölgenin isminden dolayı Atropates lakabını kazanmıştır. Atropates kendi adını, Azerbaycan ülkesinin adındaki anlamdan dolayı lakap olarak almış olması daha güçlü bir ihtimaldir⁵⁴.

Batılıların Atropaten şeklinde telaffuz ettikleri Adurbadegan sözcüğünü Sâsânîler *Azerbazegan* şeklinde telaffuz etmekteydiler ve bu telaffuz günümüze Azerbaycan olarak gelmiştir. Adurbadegan adı verilen topraklar Tebriz merkezli Güney Azerbaycan topraklarıdır⁵⁵. Kuzey Azerbaycan toprakları için ise o

⁴⁸ Minorsky vd. 2007, s.487.

⁴⁹ Mignan 1834, s.577; Barthold 1975, s.77.

⁵⁰ Smith 1883, s.143.

⁵¹ Buniyatov 1991, s.318; Bosworth ve Baynham 2000, s.300; Arrowsmith 1839, s.599.

⁵² Leeuw 2000, s.204; Azerbaycan, Yunanca'da *Atropaten*, Asurca'da *Adarbigan*, Bizans kaynaklarında *Aderbaygan*, Ermeni kaynaklarında *Atropatkan*, Gürcü dilinde ise *Adarbadagani* şeklinde geçmektedir. Konuyla ilgili farklı bilgiler için bkz. Doğan 1992, s.8.

⁵³ Akiner 1983, s.105; Schippmann 1989, s.22; Azerbaycan toprakları üzerinde kurulan ilk krallık bu değildir. Bu topraklar üzerinde kurulan ilk devlet Manna krallığıdır. MÖ. I. bin yılın başlarında bugünkü *Hasanlı* başkent olmak üzere kurulan bu devlete, MÖ 800'de Urartular son vermişlerdir. Buniyatov 1991, s.318.

⁵⁴ Houtsma 1993, s.134; Leeuw 2000, s.33.

⁵⁵ Taylor 1870, s.116; Gurbanov 2007, s.38.

dönemlerde kullanılan tabir *Albanya*'dır⁵⁶. Sâsânîler kendi dönemlerinde Güney Azerbaycan topraklarını *Erran* olarak da adlandırmışlardır. Erken Ortaçağlarda Tebriz merkezli Güney Azerbaycan toprakları tamamen Sâsânîlerin elinde bulunmaktaydı. Kuzey Azerbaycan (Albanya) toprakları ise Hazar Türklerinin elinde bulunuyordu⁵⁷. Tebriz merkezli topraklar, II. Hüsrev zamanında Hazar ve Bizanslıların Azerbaycan'a yaptıkları bir saldırı ile 623 yılında Sâsânîlerin elinden kısa bir süreliğine çıkmış fakat bir süre sonra geri alınmıştır⁵⁸.

Güney Azerbaycan bölgesinin merkezi olan Tebriz kenti asıl önemine İskender döneminde kavuşmuştur. Önceki adıyla *Gazaka* denilen Tebriz şehri bu dönemde Atropaten Krallığının başkenti olmuştur⁵⁹. Tebriz şehri, bu dönemde yeniden imar edilmiştir. İlkçağlarda yaşanan bir depremin ardından veya herhangi bir istila sonucunda yıkılışının ardından tekrar kurulmuş olması güçlü bir ihtimaldir⁶⁰. MS. 5. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçi Moses Horenasi, Tebriz şehrini, rüyalar şehri Ekbatana'ya benzeterek bu şehir için *ikinci Ekbatana* tabirini kullanmıştır⁶¹.

Tebriz kentinin adından hareketle bu şehrin, MÖ birinci bin yılın ikinci yarısında Saka Türkleri tarafından kurulmuş olma ihtimali de kuvvetli olarak gözükmektedir. Tebriz merkezli Saka imparatorluğunun başbuğu olan Alper Tunga, MÖ. 624 yılında Pers imparatoru Keyhüsrev tarafından Tebriz'in batısındaki Urumiye gölü kenarında yakalandıktan sonra ülkesinin başkenti olan Tebriz şehrine getirilmiş ve burada idam edilmiştir⁶². Hatta İranlılar onu idam ettikten sonra başını keserek Tebriz kapılarından birisine gömmüşlerdir. Alper Tunga'nın başının gömülü olduğu bu kapıya Dervazey-i Ser (Baş Kapısı) adı verilmiştir. Alper Tunga'dan sonra bile, bu bölge Saka imparatoriçesi olan Tomris tarafından Pers hükümdarı Dara'ya karşı MÖ. 529 yılında başarılı bir şekilde savunulmuş ve Azerbaycan toprakları elde tutulmuştur.

İran milli dininin kurucusu olan Zerdüş, Tebrizli olduğu için getirmiş olduğu din Atropaten bölgesinde yaygınlaşmış ve Tebriz, Zerdüşlüğün merkezi haline gelmiştir⁶³. Sâsânî imparatorluğu dönemindeki ateş tapınaklarının tamamına yakını Azerbaycan bölgesinde bulunmakla beraber, ana tapınak olan Adhur Gushnasb, Tebriz şehrine ait bir banliyöde bulunmaktaydı⁶⁴. Ateş

⁵⁶ Barthold 1963, s.532-533.

⁵⁷ Yücel 2002, s.446vd.

⁵⁸ Kristensen 1364hş, s.584.

⁵⁹ Minahan 2000, s.20; Arrowsmith 1839, s.599; Mignan 1834, s.577.

⁶⁰ Dumper 2007, s.339.

⁶¹ Vaux 1900, s.304.

⁶² Öztuna 1977, c.I, s.22; Belhi 1339h, s.48. Daha geniş bilgi için bkz. Belhi 2008.

⁶³ Boyce vd. 1991, s.69vd; Minorsky 1337h, s.8; Malcolm 1806, s.546.

⁶⁴ Ayatolahi 2002, s.103, 129, 131.

tapınaklarının, Azerbaycan toprakları üzerinde çok sayıda olmasının nedenleri arasında bölgede mevcut petrol ve doğal gaz yatakları gösterilmektedir. Ateşin bu bölgenin sembolü haline gelmesinden dolayı bölgede çok sayıda ateş tapınağının kurulduğu ifade edilmektedir⁶⁵. Sâsânî imparatorluğu, Zerdüştlük inancını benimsediği halde ne ilginçtir ki Sâsânî başkenti Medâ'in'de ateş tapınağı bulunmamaktaydı. Medâ'in şehrinde taç giyme töreni düzenleyen Sâsânî hükümdarları hükümdarlıklarını kutsamak amacıyla törenden sonra büyük bir merasimle Tebriz şehrine kadar yürümek zorundaydılar⁶⁶. Bu durum Herakleios'un Tebriz kentini yıkıp, ana tapınağını yaktığı 628 yılına kadar devam etmiştir⁶⁷.

Ermeni tarihçi Vardan'a göre, son Part hükümdarı V. Artaban'ı ortadan kaldıran Sâsânî imparatoru Erdeşîr'den intikam almak isteyen Ermeni kralı Khosro'nun kenti kurmuş olduğunu ve Sâsânîlere karşı bir üs haline getirdiğini iddia etmektedir⁶⁸. Fakat bu tarihinin dışında bu iddiayı savunan kimse yoktur. Bu iddiayı ortaya atmasının nedeni ise şehrin adının Ermenice "intikam alan" anlamında "Daivrez" sözcüğünü andırmasıdır⁶⁹. Hâlbuki Khosro, Sâsânîler tarafından yıkılan Eşkânî imparatorluğunun intikamını almak ve onların imparatorluklarını devam ettirmek amacıyla Sâsânîler ile daha iyi mücadele edebilmek için ülkesinin merkezini Tebriz'e taşımış ve burayı askerî bir şehir haline getirmek istemiştir⁷⁰. Bu gelişme, Tebriz'in önemini artırmasına ve gelişmesine etki etmiştir. Ermeniler kendilerini Arşaklıların devamı olarak gördükleri için, Arşak krallığını tekrar diriltmek amacıyla bir süre Sâsânîlere karşı mücadele etmişlerdir⁷¹. Erdeşîr'in, V. Artaban'ı ortadan kaldırmasıyla bölgedeki Part egemenliği yıkılmış ve Tebriz'in de bulunduğu Azerbaycan toprakları kısa bir zaman içerisinde Sâsânî egemenliği altına girmiştir⁷².

V. Artaban'dan sonra oğlu Artabaz, Ermeni hükümdarı II. Tiridates'in de yardımıyla MS. 230 yılına kadar Tebriz şehrini elinde tutmayı başarmıştır. Alan, Kuşan ve Hun gibi Kafkas kavimlerinin desteğini alan Artabaz, bu kavimlerin de yardımıyla Tebriz'i elinden almak isteyen Erdeşîr'i iki defa mağlup etmiş ve burayı sağlama almak için Tebriz şehrine *Doj Tavres* adıyla bir kale inşa etmiştir. Burada kendi adına gümüş para bastırarak kendisini

⁶⁵ Leeuw 2000, s.17.

⁶⁶ Schippmann 1989, s.224; Barthold 1975, s.77.

⁶⁷ Houtsma 1987, s.1033.

⁶⁸ Smith 1883, s.144; Minorsky vd. 2007, s.487. Dumper 2007, s.339; Smith 1883, s.144; Minorsky 1965, s.83.

⁶⁹ Dumper 2007, s.339; Smith 1883, s.144.

⁷⁰ Rawlinson 1841, s.107.

⁷¹ Bkz. Garthwaite 2005, s.22, 65. Ayrıca bkz. Benjamin 1891, s.158–170.

⁷² Karahan (Trz), s.206; Konukçu 1973, s.71.

Part/Eşkânî hükümdarı olarak ilan eden Artabaz, Azerbaycan bölgesini elinde bulundurarak, Tebriz'i merkez olarak seçmiştir⁷³. Ermeni kralı Artabaz, Sâsânî hükümdarı Erdeşîr'e karşı; Alanlar, Kuşanlar ve Hunların bulunduğu Kafkas topluluklarının yanı sıra Bizans'ın da desteğini almış ve bir müddet buradaki Ermeni varlığını devam ettirmiştir. Fakat MS. 237 yılında Azerbaycan ve Ermenistan üzerine büyük bir sefere çıkan Erdeşîr bütün Azerbaycan topraklarını ele geçirdiği gibi Ermenistan'ı da İran egemenliği altına almıştır⁷⁴.

Ermenistan hükümdarı II Arşak ile Sâsânî hükümdarı I. Şapur arasında meydana gelen savaşta, bu şehir Sâsânî eyalet orduları için bir ordugâh olarak kullanılmıştır⁷⁵. Ermeni generali Vasak, Tebriz'de ordugâh kurmuş olan I. Şapur'a ordusuyla saldırmış ve onu mağlup ederek, Sâsânî komutanı Boykan'ı öldürmüştür⁷⁶. Tebriz kentini ele geçiren Ermeni ordusu, kentin merkezindeki kral sarayını yerle bir ederek burada dikili bulunan Sâsânî hükümdarlarından I. Erdeşîr ve I. Şapur'un heykellerini de tahrip etmiştir. Tebriz'i, bu dönemde elde tutan Ermeni Vasak'ın oğlu Muşeg, Sâsânî ordusunu bölgenin doğusuna püskürtmüştür⁷⁷. Sâsânî devletinin kurulduğu dönemde Tebriz şehri, kesin olarak Sâsânîlerin eline geçinceye kadar, Ermeniler ile Sâsânîler arasında birkaç defa böylece el değiştirmiştir⁷⁸.

Tebriz şehri, Sâsânî hükümdarı Nersi döneminde, tekrar Sâsânîlerin elinden çıkmıştır. MS. 298 yılında, Diokletionus'un komutanlarından Galerius'a yenilen Nersi, Kuzey Mezopotamya topraklarının tamamını kaybetmiş ve Tebriz elden çıkmıştır. Romalılar, Tebriz merkezli Adurbadegan topraklarını Ermeni kralı Tiridates'e bırakmışlar ve Tiridates de ülkesinin başkentini, Tebriz şehrine nakletmiştir⁷⁹. II. Şapur döneminde Tebriz şehri yine Ermeni Arşak ve Sâsânîler arasında yapılan bir savaş neticesinde talan edilmekten kurtulamamıştır. Ermenistan üzerindeki egemenliğini kuvvetlendirmek isteyen II. Şapur ordusuyla Azerbaycan toprakları üzerinde ilerleyerek Urumiye gölü civarında Ermeni ve Bizans ordusuyla karşılaşarak çetin bir savaşa tutuşmuştur. Bu savaşta Arşak ile birleşen Kafkas Hunları Sâsânîlere karşı savaşmışlardır⁸⁰. Bizans imparatoru Iulianus'un kızıyla evli olan Ermeni Arşak, Bizans'la kurduğu ittifakla ülkesini Şapur'a karşı savunmuş, fakat bu savaş, Batı

⁷³ Horenatsi 1380; Minorsky 1337, s.5; Reisneya (Trz), s.444-445.

⁷⁴ Rawlinson 2005, 177.

⁷⁵ Bilgili, 2011, s. 219.

⁷⁶ Zehtabî (Trz), II, s.396; Minorsky 1337h, s.9.

⁷⁷ Minorsky 1965, s.83.

⁷⁸ Reisneya (Trz), s.446.

⁷⁹ Taylor 1870, s.441-2; Porter 1822, c.II, s.97; Rawlinson 2005, s.577-578; Malcolm 1806, s.83; Jackson 1906, s.39.

⁸⁰ Zehtabî (Trz), II, s.401.

Azerbaycan ve özellikle Tebriz için bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Şapur'un, İulianus ve Ermenilerle yapmış olduğu bu savaşı Tebriz ve diğer birçok yerde kayalara ve saray duvarlarına resmederek kazanmış olduğu zaferleri ölümsüzleştirmek istemiştir.

Sâsânî hükümdarı Kubad döneminde Tebriz şehrinde kendisi de Tebrizli olan Mazdek⁸¹ ortaya çıkarak kendi inancını Azerbaycan toprakları üzerinde yaymaya başlamıştır⁸². Zamanla Sâsânî hükümdarı Kubad'ı etkisi altına alarak Sâsânî devleti üzerinde söz hakkına sahip olan Mazdek, getirmiş olduğu felsefi akımı, İran toprakları üzerinde geniş bir alana yayabilmiştir⁸³. Mazdek'in ortaya çıktığı dönem, MS. 484 yılında Akhunlar tarafından yenilgiye uğrayan Sâsânî hükümdarı Firuz'un ordusuyla birlikte imha edildiği zor bir döneme rastlamaktadır⁸⁴. Bu siyasi boşluğu iyi değerlendiren Mazdek getirmiş olduğu felsefi akımı yayma fırsatı bularak, geniş bir halk desteğine ulaşmış ve zamanla Sâsânî sarayını ve hükümdarlarını etkileyecek kadar kuvvetli bir konuma ulaşmıştır. Mazdek'in getirmiş olduğu bu akımın geniş bir alana yayılma sebeplerinden birisi de ortaya koymuş olduğu görüşü, dinsel ağırlıkların merkezi konumunda olan Tebriz şehrinde başlatmış olmasıdır. Tebriz'in hem dinsel özelliği ve hem de din adamlarının hâkim olduğu şehirde fakir halkın, din adamlarının Zerdüştlük adına yapmış oldukları uygulamalardan bıkmış olmaları, bu akıma eğilimi arttırarak Mazdekizm'in tutulmasına ve buradan bütün İran ülkesine yayılmasına neden olmuştur⁸⁵. Kubad'ın, Mazdek'e verdiği destekten dolayı Sâsânî soyluları tarafından tahttan indirilmesi üzerine Mazdek, geniş bir halk desteğine sahip olduğu Azerbaycan topraklarına sığınmıştır⁸⁶.

Bu dönem Sâsânî sarayı, Akhunların etkisi altına girmiş ve ülke ekonomik yönden zayıflamış halk arasında maddi bir eşitsizlik ortaya çıkarak; soylular ve halk arasında ekonomik bir uçurum meydana gelmiştir⁸⁷. Bu dönemdeki sosyal eşitsizliğe karşı mücadele eden Mazdek, sahip olduğu ideolojiyi, Zerdüşť dininin ıslahı şeklinde ortaya koyarak bu dinin bir devamı

⁸¹ Sâsânî şahı Kubâd'ın (Kubâd b. Firûz b. Yezdicerd) saltanatı döneminde ortaya çıkan Mazdek, MS. 478–531 yılları arasında yaşamıştır. Köylü sınıfının içerisinde çıkan ve özgürlükçülüğü esas alan Mazdek, toplumsal eşitliği savunan bir ideoloji ortaya koymuştur. Bkz. Niray 2001, s.17. Altungök 2006, s.89. Bu konuda daha detaylı bilgi için Bkz. İbnu'l-Esîr (Trz.), s.413–414; İbnu'l-Belhî 2008, s.78, 81–83; Kister 2008, s.25; Grousset 2006, s.223; Chokr 2002, s.58-59; ez-Zâbit 1984, s.245.

⁸² Marşak 2002, s.170–177.

⁸³ Kristensen 1368h, s.364; Zehtabî (Trz), II, s.417.

⁸⁴ Büchner 1965, s.245.

⁸⁵ Marşak 2002, s.172; Altungök 2006, s.12.

⁸⁶ İbnu'l-Belhî 1339h, s.86.

⁸⁷ Baratova 2002, s.90.

gibi hareket etmiştir⁸⁸. İran milli dini Zerdüştlük üzerinde tahribat yaptığı ve insanları saptırdığı gerekçesiyle Sâsânîlerin en kudretli şahı olan I. Hüsrev Enuşirvân tarafından ortadan kaldırılmıştır⁸⁹.

Kubad, Hazar Türklerinin güneye doğru inerek Güney Azerbaycan bölgesini ele geçirme çabalarına karşı, Hazarlarla uzun süren savaşlara girmiştir⁹⁰. Hazarların Güney Azerbaycan'ı ele geçirme çabalarına karşı Enuşirvan, Babu'l-Ebvab⁹¹ adı verilen Derbend ve Daryal kapılarını yaptırarak Hazar akınlarını durdurmaya çalışmış ve barış yoluyla 10.000 civarında Hazar Türkünü, Tebriz ve Adurbadegan topraklarına yerleştirmiştir.

Tebriz ve civar kasabaları, Sâsânî kralı IV. Hürmüz döneminde şiddetli bir taht kavgasına sahne olmuştur. Sâsânî ileri gelenleri, IV. Hürmüz'ü devirerek yerine oğlu II. Hüsrev'i getirmek istediler. Batı Göktürk İmparatoru İstemi Kağan'ın Sâsânî hükümdarı Enuşirvan ile evli olan kızı Fakim'in oğlu IV. Hürmüz, İran soylularına karşı dihkanlar⁹² (toprak ağaları, derebeyleri) ve fakir halkın yanında yer alınca, *bozorgan*⁹³ adı verilen Sâsânî soylularının tepkilerine hedef oldu. On dört yıllık saltanatının sonlarına doğru kendisinden bıkan Sâsânî soylularının komplosundan haberdar olan IV. Hürmüz, II. Hüsrev'i tutuklatmak istedi. Bir rivayete göre, II. Hüsrev Azerbaycan'a kaçarak Tebriz merzuban'ına⁹⁴ sığındı. Nitekim İbnu'l-Belhî, Hüsrev'in Azerbaycan'daki akrabalarına sığındığını anlatarak dayıları hakkında bilgi vermektedir⁹⁵. IV. Hürmüz'ün Sâsânî ileri gelenleri tarafından tutuklanarak hapse atılması üzerine, II. Hüsrev, Azerbaycan valisinin yardımıyla gelerek tahta oturmuştur.

⁸⁸ Has 2004, s.523.

⁸⁹ Nefisi 1331h, s.67; İbnu'l-Belhî 1339h, s.90. Daha geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Belhî 2008.

⁹⁰ Altungök 2006, s.63.

⁹¹ Babu'l-Ebvab (Derbend): Hazar Denizi'nin kıyısında deniz ile kara arasında 3-4 km uzunluğunda Derbent şehrinde mevcut olan bir geçittir. Kuzey kavimlerinin istilasını önlemek amacıyla kurulmuş olan bu şehir askeri, ticari ve zirai açıdan önemli bir konuma sahipti. Bkz. Barthold 1963, s.532-533; Bu kapının kuzeyinde kalan topraklarda Türkler meskûn olduğu için Derbend'e *Türk Kapısı* adı verilmiştir. Bkz. Gömeç 1999, s.5.

⁹² Rıza 1376h, s.126; Büchner 1966, s.246. Sâsânîler döneminde genelde köylerin ve bu köylere bağlı tarım arazilerinin yönetiminden sorumlu olan *dihkanlar*, denetimleri altındaki topraklarda dirlik ve düzenin teminatı olarak hareket ederler ve devletin kolayca vergi toplamasına yardımcı olurlardı. Bkz. Sümer 1991, s.289.

⁹³ Bozorgan: Sâsânî toplumu içerisinde din adamları, askerler ve diğer soyluların hepsine verilen addır. *Bozorgan* sözcük anlamı olarak *büyükler* anlamına gelmektedir ve bu kavram Sâsânî toplumdaki bütün asilzadeleri ifade etmek için kullanılırdı. Bkz. Nicolle 1996, s.10.

⁹⁴ Altungök 2006, s.66; Meşkür 1366h, s.97; "Merz" (sınır) ile "ban" (bekçi) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan "merzuban" sınır bekçisi, *sınır muhafızı* anlamlarına gelmekteydi. Genelde sınır bölgesindeki eyaletlerin komutanlarına verilen bir isim idi. Bkz. Yazıcı 2004, s.255; Rıza 1376h, s.14; Nicolle 1996, s.14; Behnam, 1337h, s.186.

⁹⁵ İbnu'l-Belhî 1339h, s.100vd. Daha geniş bilgi için bkz, İbnu'l-Belhî, 2008.

Tebriz şehrinin içerisinde bulunduğu Güney Azerbaycan toprakları, MS. 589 yılında Sâsânî ordu komutanı Behram Çubin ile II. Hüsrev arasında cereyan eden şiddetli bir savaşa sahne oldu. IV. Hüzmüz ile zıtlaşan Behram başkaldırarak Doğu Azerbaycan'da ayaklanma başlattı. Bu zıtlaşmayı fırsat bilen Sâsânî soylularının Hüzmüz'ü tutuklayarak ortadan kaldırmalarından sonra, Bizans'ın da desteğini alan II. Hüsrev, Behram'ı yenerek babasının tahtını geri aldı, ancak bu savaşların merkezi durumunda olan Doğu Azerbaycan toprakları ve Tebriz, çevresi ile beraber yıkımdan kurtulamadı. Behram ise II. Hüsrev'den kaçarak Tebriz'e çekildi. Bizans İmparatoru Mavrikios'un da desteği ile Narses komutasındaki Bizans ve Sâsânî ordusu, Doğu Azerbaycan'a çekilen Behram Çubin'i mağlub etti. Behram bu olaydan sonra kaçarak Göktürklerle sığındıysa da, burada bir suikast sonucu öldürüldü⁹⁶.

MS. 624 yılında Bizans imparatoru Herakleios, önce Ermenistan'a, buradan aldığı destekle Azerbaycan topraklarına girmiştir⁹⁷. Herakleios, Sâsânî topraklarına girdiğinde, Sâsânî şahı II. Hüsrev, Tebriz şehrinde ordusuyla konaklamış bulunuyordu. Bizans imparatorunun geldiğini haber alan II. Hüsrev, Medâ'in'e doğru geri çekilmeye başladı. Tebriz'e ordusuyla giren Herakleios şehirdeki saray, tapınak, devlet kurumları gibi önemli mimari eserleri yerle bir etmiştir. Bizanslılar, Sâsânîlerin daha önce Kudüs'te yapmış oldukları kıyıma misilleme olarak, Sâsânîlerin kutsal başkenti olan Tebriz ve civarını yakıp yıkarak büyük bir katliam yapmışlar ve Hz. İsa'nın doğduğu Doğu Kilisesi'ne karşılık da, Adhur Gushnasb'i yerle bir etmişlerdir. Bizans hükümdarı Herakleios, daha önce Hz. İsa'nın kutsal haçını İran'a getiren II. Hüsrev'in elinden bu haçı alarak tekrar ülkesine geri götürmüştür⁹⁸. Bu esnada Tebriz'de sert bir hava muhalefetiyle karşılaşan Herakleios, yönünü kuzeye doğru çevirmek zorunda kalmıştır. Ermenistan'a doğru yönelen Herakleios, Tebriz halkından sekiz bin civarında savaşçıyı da esir olarak yanında götürdü. Fakat sert hava koşulları nedeniyle bu kadar esiri götüremeyeceğini anlayan bu hükümdar, esirleri Ermenistan'a varmadan serbest bırakmak zorunda kaldı⁹⁹.

Herakleios ile başa çıkamayacağını anlayınca, Medâ'in'e geri dönmek zorunda kalan Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev, oğlu Şireveyh tarafından bir suikast sonucunda öldürülmüştür. Sâsânî tahtının el değiştirmesinden sonra, Şireveyh ile Herakleios arasında Tebriz'de bir barış anlaşması imzalanmıştır. Hava muhalefetinden dolayı kuzeye yönelmiş olan Herakleios, havaların düzelmesi ile tekrar güneye inmiş ve Tebriz şehrine vardığında, Şireveyh'in tahta çıkışını

⁹⁶ İbnü'l-Belhî 1339h, s.102; Reisneya (Trz), s.456-457; Garthwaite 2005, s.109.

⁹⁷ Garthwaite 2005, s.110.

⁹⁸ Reisneya (Trz), s.488-490; Furon 1943, s.100.

⁹⁹ Reisneya (Trz), s.494; Greatrex ve Lieu 2002, II, s.200vd.

ve II. Hüsrev'in öldürüldüğünü haber veren ulaklarına rastlamıştır. Bu gelişmeleri duyan Herakleios Tebriz'de ordusunu konaklatmış ve Şireveyh ile barış anlaşması imzalayarak Azerbaycan topraklarını terk etmiştir¹⁰⁰.

Herakleios'un gerçekleştirmiş olduğu yıkımlardan sonra Tebriz kenti bir köy haline gelmiştir. Daha çok askeri amaçlarla kullanılan bu şehir, Sâsânî devletinin askeri gücünü kaybetmesiyle birlikte eski önemini yitirmiştir. Bu esnada Sâsânî ordusunun büyük bir çoğunluğu, doğuda Göktürklerle yapılan savaşlarla meşgul olmakta, geri kalanları ise Herakleios öncülüğündeki Bizans ve Hazar orduları karşısında çözülmüş durumdaydılar. Göktürk hükümdarı Tong Yabgu, ordularıyla İsfahan önlerine kadar gelmiş bulunmaktaydı¹⁰¹. Sâsânî askeri varlığının çözülmesi, Tebriz şehrinin önemini yitirmesine sebep olmuştur. Öyle ki, MS 642 yılında İslam fetihleri döneminde bu şehir, Sâsânî merzubanı tarafından savunma amaçlı kullanılamayacak kadar küçük bir kasaba halindeydi¹⁰². İslam fetihlerinden önce burası Ferruh Hürmüz adında Sâsânî soylularından birisine bağlıydı. Bu merzuban, Herakleios'un Sâsânîlerle yapmış olduğu barış anlaşmasından sonra, Azerbaycan bölgesini boşaltmasıyla beraber bölgenin merzubanı olmuştur. Anılan idareci, Araplara karşı savaşan İran ordusunun komutanı Rüstem'in babasıdır¹⁰³. Bu merzuban, Erdebil şehrinde ikamet etmekteydi ve bu dönemde bir kasaba halinde olan Tebriz de buraya bağlanmıştı¹⁰⁴. İslam fetihleri sırasında Tebriz MS. 644 yılında bir depremle yıkılarak eski canlılığını yitirmesinden dolayı, Azerbaycan bölgesinin merkezi Erdebil'e kaymıştı. Bu nedenle, Arap orduları Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için Erdebil şehrine yönelmişler ve burayı ele geçirmişlerdir¹⁰⁵. Azerbaycan topraklarını ele geçirdikten sonra buraya ilk atanan Müslüman vali Huzeyfetu'l-Yeman olmuş ve Erdebil şehrinde ikamet etmiştir¹⁰⁶. Müslümanların, Sâsânîler ve Hazarlar ile olan savaşlarında Tebriz adına hiç rastlanmaz. Sadece Minorsky, Tebriz kentine ait Urumiye gölü etrafındaki bazı kalelerin Hz. Ömer'in komutanlarından Utbe bin Farkad tarafından ele geçirildiğini bildirmektedir¹⁰⁷. Sâsânî devletinin Hz. Ömer döneminde yıkılmasından sonra, yine halifenin emriyle Utbe b Gazvan'ın Basra kentinin temellerini atmasından sonra Tebriz şehri; Bahreyn, Umman, Mekran, Kirman, Fars, Huzistan gibi diğer şehir ve bölgelerle beraber, Mah-ı Basra olarak

¹⁰⁰ Reisneya (Trz), s.494; Jonston 2006, s.85. Şireveyh hakkında geniş bilgi için bkz. Hattab 1998, s.78.

¹⁰¹ Grenard 1992, s.21; Sinor 2002, s.414.

¹⁰² Reisneya (Trz), s.458; Kristensen 1368h, s.649vd.

¹⁰³ Kristensen 1368h, s.458

¹⁰⁴ Christensen 1993, s.208.

¹⁰⁵ Minorsky 1337h, s.9.

¹⁰⁶ Barthold 1308h, s.286.

¹⁰⁷ Houtsma 1987, s.1033.

anılmaya başlamış ve idari açıdan Basra'ya bağlı bir yerleşim yeri halini almıştır¹⁰⁸.

Tebriz'in Müslümanlarca ele geçirilmesinden önce, Herakleios'un şehri yıkmasından itibaren, Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd'in hanımı Zübeyde¹⁰⁹ tarafından tekrar imar edilinceye kadar küçük bir köy şeklinde kaldığı söylenmektedir¹¹⁰. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Zübeyde tarafından gerçekleştirilen bu imar faaliyeti ile beraber, Tebriz şehri yeni ve bugünkü görünümüne kavuşmuştur. Zübeyde tarafından tekrar imar edilen şehir, ancak Abbasî halifesi Mûtevekkil zamanında asıl görkemine kavuşmuştur. Mûtevekkil döneminde küçük bir şehir halinde olan Tebriz, bu dönemde bayındır hale getirilerek burası ülkenin farklı yerlerinden getirilen nüfusla beslenmiştir¹¹¹. Abbasiler döneminde Tebriz şehrini ziyaret eden Yakut, şehrin önemli bir sanat merkezi olduğunu ve bu şehirde dokunan kumaşların bütün ülkelere ihraç edildiğini bildirmektedir¹¹². Abbasilerden sonra Tebriz, Moğol istilasına kadar yerli atabekler tarafından yönetilmiştir.

Arapların Sâsânî devletini yıkmalarından sonra bazı Arap kabileleri, Azerbaycan şehirlerine yerleşmeye başlamıştır. Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansûr, Yezîd b. Hâtîm'i, Azerbaycan valisi tayin edince, anılan vali Basra'daki birçok Yemen kökenli kabile mensubunu Karacadağ, Urumiye ve Tebriz şehrine yerleştirerek, burada toprak ve ev edinmelerini sağladı. Bu iskân faaliyetinden sonra Tebriz şehrinin demografik yapısında ciddi bir anlamda kırılma olmuş, şehir, Arap çoğunluklu bir yer haline gelmiştir. Arapların özellikle bu şehirleri tercih etmelerinin sebebi, Tebriz'in doğal güzelliğinden ve zenginliğinden kaynaklanıyordu. el-Mukaddesî, bu dönemde Tebriz ve Mugan şehirlerinin Azerbaycan topraklarının iki nadide incisi olduğunu belirtmekte, Tebriz'in birçok sulama kanalına sahip, etrafı bağ ve bahçelerle dolu yemyeşil bir şehir olduğunu da ifade etmektedir¹¹³.

Abbasiler döneminde Tebriz ve civarı, Zerdüştlüğü yeniden canlandırmak isteyen Babek ayaklanmasına sahne olmuştur. Abbasiler'i oldukça zorlayan bu ayaklanma, bütün Azerbaycan topraklarını etkisi altına almıştır¹¹⁴. Bu dönemde

¹⁰⁸ İbnu'l-Belhî 1339h, s.120; Şukri Faysal (Trz.), s.203–207.

¹⁰⁹ Zübeyde: (762-831) Zübeyde bint-i Cafer, Abbasi halifesi Hârûn'un eşi ve Hârûn'un halefi olan oğlu Emin'in annesidir. MS. 781'de Hârûn ile evlenen Zübeyde'nin asıl adı Anat al-Aziz idi. Halife Mansur, bu cariyeye, "karagöz çiçeği" anlamına gelen "zubda" yı çağrıştıran fakat "tereyağı" anlamına gelen Zubayda adını vermiştir. Zettersteen 1986, s.634; Elgood 2010, s.311.

¹¹⁰ Minorsky 1965, s.84; Dumper 2007, s.339.

¹¹¹ Strange 2011, s.161.

¹¹² Christensen 1993, s.211; Barthold 1975, s.79.

¹¹³ Togan 1970, s.95; Strange 2011, s.161.

¹¹⁴ Yıldız 1991, s.376vd.

Tebriz, sağlam ve büyük bir kaleye sahipti. Bölge, Abbasî halifesi el-Mütevekkil döneminde, onun hizmetinde bulunan ve Sâc oğulları beyliğinin kurucusu olan Ebu's-Sâc Divdad'ın idaresine bırakılmış ve Sac Oğulları Beyliği, MS. 885-930 yılları arasında Azerbaycan'ın diğer bölgelerine hâkim olmuşlardır¹¹⁵. MS. 960'lı yıllarda ise, Abbasiler'e bağlı Revvadi¹¹⁶ ailesinin elinde olan Tebriz, Abbasilerin siyasi otoritelerini yitirmesi ve Revvadilerin içine düşmüş olduğu karışıklıklardan dolayı bölgeyle birlikte önemini yitirmeye başlamıştır. Bundan dolayı, Tebriz, eski siyasi ve ticari canlılığını kaybetmiş ve halkının büyük bir kısmı başka yerlere göç ettiğinden, burası küçük bir köy haline gelmiştir¹¹⁷. Bu dönemde Tebriz, Vahsudan el-Ravadi'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu¹¹⁸. Tebriz şehrinin bütünüyle bir Türk şehri haline gelmesi bu dönemlerdeki Oğuz akımlarından sonra gerçekleşmiş, bu gelişmenin doğal bir sonucu olarak da bugünkü Azeri nüfusu ortaya çıkmıştır¹¹⁹.

Tebriz'de Tabî Âfetler

Tebriz Erken Ortaçağlarda Bizans ve Ermeni kralları tarafından yıkıma uğratıldığı gibi, depremlerle de büyük bir yıkıma uğramıştır. Şehrin sahip olduğu antik tarihi miras, ya depremlerle ya da istilalarla birçok defa ortadan kalkmıştır¹²⁰. Bunun sonucunda da taşınmış olduğu tarihi miras günümüze kadar ulaşamamıştır. Tebriz'in ilk tespit edilen depremi, MS. 644 yılında İslam fetihleri sırasında meydana gelmiştir¹²¹. Altı şiddetindeki bu deprem, şehri haritadan silecek kadar büyük bir yıkıma sebep olmuştur. Buranın yaşamış olduğu ikinci büyük yıkıcı deprem ise MS. 694 yılında gerçekleşmiştir. Bu sırada Tebriz, küçük bir yerleşim yeri olduğu için depremin yıkıcı etkisi öncekine göre daha az olmuştur.

İbn Hurdazbih, kitabını yazdığı dönemlerde, Tebriz'in büyük bir depremle yıkıldığını, fakat daha sonra, Mütevekkil döneminde şehrin tekrar bina edildiğini yazmaktadır¹²². Mütevekkil döneminde MS. 858 yılında

¹¹⁵ Minorsky 1965, s.83.

¹¹⁶ Revvadiler: Yemen'in Himyer bölgesinden kopma Ezd kabilesi mensubu Arapların bir kolunu teşkil etmekle beraber Irak, Suriye ve İran topraklarının fethi sırasında kuzeye doğru gitmiş ve eski Atropaten topraklarını mesken tutarak buralarda yurt edinmiş ve zamanla Kürtleşmişlerdir. Egemenlikleri, MS. 960-1055 yılları arasında kapsamaktadır. Bosworth 1968, s.32, 33; İbnü'l-Haldun 1996, s.622.

¹¹⁷ İbnü'l-Havkal 1338h, s.85; Barthold 1975, s.79; Dumper 2007, s.339.

¹¹⁸ Madelung 1975, s.233; Bosworth 1968, s.32.

¹¹⁹ Naroditskaya 2002, s.6; Turan 1965, s.214-216.

¹²⁰ Smith 1883, s.144.

¹²¹ Melville 1981, s.160.

¹²² Minorsky 1337h, s.10.

gerçekleşen bu depremin yıkıcı etkilerinden ve Tebriz üzerinde bıraktığı olumsuzluklardan Hamdullah Müstevfi de geniş bir şekilde bahsetmiştir¹²³. Bu deprem sırasında Tebriz büyük bir şehir olduğu için yıkımın etkisi, MS. 644 yılındaki depremin etkisi gibi çok büyük olmuştur. Fakat şehir ekonomik ve ticari öneminden dolayı Mütevekkil tarafından tekrar inşa edilmiştir. Bu deprem, Zübeyde'nin, Tebriz kentini MS. 791 yılında imar etmesinden 67 yıl sonrasına rastlamaktadır¹²⁴. Anlatılanlara göre, deprem yedi gün boyunca devam etmiş ve yedinci günün sonunda şehir dümdüz bir hale gelmiştir. Tebriz'in yaşamış olduğu üçüncü büyük felaket ise MS. 1070 yılında meydana gelmiştir¹²⁵. Doğu Azerbaycan'ın birçok ilini yerle bir eden 7,5 şiddetindeki bu deprem, Tebriz'i tamamen ortadan kaldırmıştır. Selçuklular dönemine rastlayan bu deprem sırasında Tebriz, *Vahsudan el-Revvadi*'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu ve kaydedilenlere göre, deprem esnasında kırk binden fazla insan ölmüştü¹²⁶. Abdülvehap Tarzi, Nasır-ı Hüsrev'in, Sefername adlı seyahatnamesine yazmış olduğu dipnotlardan birinde, anılan deprem hakkında şu satırlara yer verir: "*Bütün Şark tarihçileri, Hicrî 434'de Tebriz'in büyük bir kısmını yıkan korkunç depremi kaydederler*". Süyûtî, "Keşfu's-Salsale fi Evsâfi'z-Zelzele"sinde, İbnu'l-Kesîr ve Zehebî'nin kayıtlarına dayanarak bu felaket hakkında kısaca malûmat vermektedir. İbnu'l-Esîr, bu vakayı şöyle anlatıyor; "*(h.) 434 yılında şiddetli bir deprem, Tebriz şehrini yerinden oynattı. Kale, surlar, evler, çarşılar ve hükümet sarayının büyük kısmı hep hâk ile yeksan oldu. O esnada bir bahçede bulunan emir Ebu Mansûr Vehsûdan, ölümden kurtuldu. Ölenlerin, sayımdan sonra 50 bin kişiye vardığı anlaşıldı. Emîr bu müthiş faciadan duyduğu teessürü belirtmek üzere siyahlar giyindi*". Yâfiî ve Zehebî, meşhur fıkıh bilgini Ebu Zer Abbâd el-Herevî'nin kendi evinin enkazı altında kalarak öldüğünü yazıyor. Öldüğünde yetmiş sekiz yaşındaydı. Kadı Rükneddin, bu depremin Münecim Ebu Tâhir-i Şirâzî tarafından haber verilmiş olduğunu bildiriyor. Emîr Mansûr, bu âlimin tavsiyesi üzerine (h.) 435'de güneş akrep burcuna girdiği anda, şehrin tekrar kurulmasına başlamıştı. Şehrin geçirdiği bu müthiş sarsıntıyı şair Tebrizli Katran, bir mersiye ile tasvir etmiştir¹²⁷.

Bunun dışında MS. 858 ve MS. 1070 yılları arasındaki bu iki büyük deprem arasında sırasıyla 868, 949, 1020 ve 1042 yıllarında da şiddetli depremler meydana gelmiş fakat fazla bir yıkım olmamıştır¹²⁸. Hamdullah

¹²³ Strange 2011, s.162.

¹²⁴ Melville 1981, s.159.

¹²⁵ Strange 2011, s.162; Madelung 1975, s.239.

¹²⁶ Christensen 1993, s.211; Wilson 1930, s.104; Madelung 1975, s.233.

¹²⁷ Nasır-ı Hüsrev 1950, s.171-172.

¹²⁸ Ambraseys 1982, s.5, 8, 9, 11vd; Melville 1981, s.159.

Kazvinî, bu son yıkımdan sonra insanların, şehrin artık böyle büyük bir depreme uğramayacağına inanarak şehri tekrar aynı noktada inşa ettiklerini ifade etmektedir. Gerçekten de anılan depremden sonra müellifin kendi zamanına kadar şehirde üç yüz yıl boyunca deprem olmadığı da ifade edilmektedir¹²⁹. Verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Ortaçağ boyunca meydana gelen depremler sonucunda Tebriz defalarca yıkılmış ve yeniden inşa edilmiştir. Müstevfî, şehrin yedi komşu bölgeden oluştuğunu belirtmekle beraber, bunun sebebi olarak depremlerle yıkılmasından sonra tekrar farklı noktalarda kurulmasından kaynaklandığı sonucuna varmaktadır¹³⁰.

Tebriz'in Ekonomik Özellikleri

Erken Ortaçağlarda ipek yolu üzerinde önemli bir konuma sahip olan Tebriz kenti, doğu ve batının buluşma noktasında önemli bir pazar kenti halini almış ve bu konumundan dolayı *dervazey-i maşrık zemin* (doğu ülkesinin kapısı) adıyla anılmaya başlanmıştır. Bölgenin önemli ticaret ve endüstri merkezi olma özelliğine sahip olan Tebriz kenti, dokuma sanayi ve özellikle “halıları” ile meşhurdur ve Sâsânîler döneminde Azerbaycan eyaletinin önemli bir halıcılık dokuma merkezi konumundaydı¹³¹. Dokumacılığın yanında inşaat sanayisine de sahip olan şehir; tarım aletleri ve ev eşyası üretiminde de önemli bir yere sahipti. İbnu'l-Havkal, Tebriz kentinin Azerbaycan'ın en aktif ticaret merkezi olduğunu, ayrıca buradaki dokuma ve kumaş endüstrisinin de bir o kadar ilerleme kaydettiğini, hatta Ermeni kumaşlarının bile bu şehirde dokunduğunu dile getirmektedir¹³². Ayrıca Tebriz şehirinde altın sırma ile işlenmiş ipeklerden başka daha pek çok türde ipekli kumaşlar imal ediliyordu ve bu kumaşlar yüksek fiyatlarda alıcı bulmaktaydı. İpekli dokumanın yanında kadife üretimi de yaygın bir yere sahipti. Bunun yanında, burada Attabî, Saklaton, Hatâî ve Atlas kumaşlar dokunuyor, bunların büyük bir kısmı doğu ve batı ülkelerine ihraç ediliyordu. Tebriz'de dokunan tekstil ürünlerinin, Çin'in en uzak noktalarına kadar gönderildiği rivayet edilmektedir¹³³.

Sâsânîler döneminde, aralarında Tebriz'in de bulunduğu Azerbaycan şehirlerinin vergileri, *Azerbazegan Amargar* adı verilen vergi memurları tarafından toplanmaktaydı. Bu görevli özellikle Azerbaycan toprakları için görevlendirilmiş yüksek rütbeli bir devlet memuruydu¹³⁴. Tebriz şehri, anılan

¹²⁹ Barthold 1975, s.82.

¹³⁰ Strange 2011, s.162.

¹³¹ Zehtabî (Trz), II, s.606.

¹³² İbnu'l-Havkal 1338h, s.93.

¹³³ Rossabi 2010, s.104. Bakır 2005, s.157; Strange 2011, s.161.

¹³⁴ Zehtabî (Trz), II, s.397; Altungök 2006, s.83.

özelliklerinden dolayı ve sahip olduğu ekonomik yapısı itibariyle Sâsânî devletine önemli bir gelir bırakmaktaydı.

Tebriz, Ermeniler için de önemli bir ticaret merkeziydi. Onlar, ihtiyaç duydukları ticari malları, malzemeleri, binek hayvanlarını, koyunları, kumaşları, Selmas yapımına benzeyen ve fiyatı bir dinar ile on dinar arasında değişen güzel Ermeni kemerlerini, Tebriz kentinden satın alıyorlardı. Bu esnada benzersiz dokunmuş Ermeni minderleri, sebaniye, makrama ve mendiller Tebriz'den temin edilirdi¹³⁵.

İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, Tebriz çarşılarında başta dokuma ürünleri olmak üzere satılan eşyalarla ilgili olarak şunları nakletmiştir: *“Şehirde pek çok güzel yapı ve ev ile karşılaştık. Şehrin kapıları meydanlara açılıyor ve bu meydanların her biri bir kervansaray teşkil ediyor. Kervansarayların içinde ayrı ayrı daireler ve mağazalar vardır. Kervansaraylardan çıkınca çarşılara varılır. Bu çarşılarda her çeşit mal satılır. İpekliler, pamuklular, yünlüler, krepler, taftalar, mücevherât ve başka türlü türlü şeyler bulunuyor”*¹³⁶.

Tebriz, tarih boyunca doğu ve batı arasında önemli bir güzergâh üzerinde bulunmaktaydı¹³⁷. Buna rağmen Minorsky, Anadolu üzerinden gelen ticaret yolunun Amid, Van, Meraga, Erdebil üzerinden güneye doğru kıvrıldığını ve Tebriz'i içermediğini söyler. Bu durum, Tebriz'in güney-kuzey ticaret yolu üzerinde olmasından kaynaklanmaktaydı. Kafkas kavimleri arasında siyasi birlik olmadığı için bölgenin karışık olmasından dolayı bu ticaret yolunun emniyetli olmaması nedeniyle Tebriz şehri güzergâh olarak pek tercih edilmemekteydi¹³⁸. Buna ek olarak Hamdullah Kazvinî, Karabağ üzerinden Aher yolu ile güneybatıya Tebriz üzerinden inen bir yoldan bahsetmiştir. Ayrıca Sâsânîler döneminde Tebriz ve Ninova'yı birbirine bağlayan önemli bir yol daha inşa edilmişti¹³⁹. Kuzey-güney istikametinde kilit bir noktada olması sebebiyle Tebriz şehri ve civarı Azerbaycan bölgesi için hayati bir öneme haiz bulunmaktaydı.

Sâsânîler döneminin ortalarından itibaren uzak doğudan gelerek Rey ve Zencan üzerinden Doğu Anadolu, Kafkaslar ve Karadeniz'e açılan Orta İpek Yolu, bu yolda olan Tebriz üzerinden geçerek farklı yönlere ayrılmaktaydı¹⁴⁰. Bu güzergâh üzerinden Bizans'a ve batı ülkelerine, ham ipek, ipek ürünleri,

¹³⁵ Dumper 2007, s.339; İbnu'l-Havkal 1338h, s.92.

¹³⁶ Clavijo 1993, s.97.

¹³⁷ Rossabi 2010, s.98.

¹³⁸ Houtsma 1987, s.1033.

¹³⁹ Rawlinson 1841, s.43.

¹⁴⁰ Reisneya (Trz), s.658.

mücevher, baharat, ıtırli maddeler, kürk, harem köleleri, vahşi hayvanlar, kıymetli taşlar, mutfak eşyaları, nadir bulunan sanatsal ürünler gibi değerli eşyaların ihracatı yapılmaktaydı¹⁴¹. Sâsânîler, kuzey-güney istikametindeki bütün ticari yollar İranlıların elinde bulunuyor, Kafkas dağlarından geçen ticari yolları, Hazar ve Alan kapılarını, Daryal kapısını, kuzeyli göçebe akınlarına karşı koruyorlardı¹⁴².

Ayrıca Sâsânî ülkesinin önemli miktarda gümüş ihtiyacı, gümüş yatakları bulunan Tebriz şehrinde karşılanmaktaydı¹⁴³. Buradan çıkarılan gümüş madeni Sâsânî sikkesi olan dirhemlerin yapımı için darphanelere ve mutfak eşyası üretmek amacıyla endüstriyel şehirlere gönderilirdi. Tebriz'in Karabağ ve Kirman bölgeleriyle birlikte kalay madenleri yönünden de zengin yataklara sahip olduğunu unutmamak gerekir.

MS. 530-540 yılları arasında, Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Enûşirvân'ın yapmış olduğu toprak reformu kapsamında askerler ve din adamları vergi dışında tutulmuştur¹⁴⁴. Bu dönemde önemli vergi gelinine sahip olan Tebriz şehrinin, ne gibi bir durumla karşı karşıya kaldığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Fakat devlet arazisinin, toprağın üzerinde yaşayan halka dağıtılması ve yetiştirilen ürünün şekline göre vergiye tabi tutulmasının yanında din adamları ve askeri sınıfın vergiden muaf tutulması; askeri ve dini özelliğe sahip bu şehrin Enuşirvan döneminde güçlü bir refah düzeyine ulaşmış olduğu kanısını beraberinde getirebilir¹⁴⁵.

Tebriz'in Sosyal, Fiziksel, Kültürel ve Dinsel Özellikleri

Sâsânîler döneminde Azerbaycan toplumunun, İranî bir halktan meydana geldiği ve daha sonraları Ortaçağlardaki Türk akınlarından dolayı bu halkın, Selçuklu-Oğuz Türkleriyle kaynaşarak günümüz Azeri Türklerini meydana getirdiği iddia edilmektedir¹⁴⁶. Oysa Sâsânîler döneminde Azerbaycan toprakları üzerinde yaşayan halkın ve Tebriz'in sosyal yapısı homojen bir özelliğe sahip değildi. Tebriz toplumu içerisinde Turanî, Aryen, Süryani, Ermeni gibi birçok topluluklar bulunmaktaydı. Bunun yanında şehir halkının büyük bir kısmının Sakalardan meydana geldiği de bilinmektedir. Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Enûşirvân, kendisinden önceki hükümdarların aksine, diğer Türk boylarının Kafkasların güneyine inmelerine izin vermiş ve bu

¹⁴¹ Wiesehöfer 2003, s.278.

¹⁴² Barthold 1975, s.87.

¹⁴³ Daryae 2010, s.405.

¹⁴⁴ Tefazzulî 1995, s.255.

¹⁴⁵ Enuşirvan'ın yapmış olduğu bu uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Belhî 2008.

¹⁴⁶ Naroditskaya 2002, s.13; Ağaoğlu 2002, s.218-219.

dönemde Tebriz kentindeki Türk nüfusu iyice artmaya başlamıştı. Hatta MS. 532 yılında şehir nüfusunun büyük bir kısmı Hun, Sabir, Ogur, Kuşan, Hazar ve Abhazlardan meydana gelmekteydi¹⁴⁷. Bundan dolayı Aryan, Turan ve Kafkas topluluklarının yaşadığı şehrin demografik yapısının heterojen bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir.

Sosyal olarak Sâsânî toplumunda görülen sınıfsal yapı, Tebriz şehrinde de kendisini belirgin bir şekilde göstermekteydi. Şehrin sahip olduğu dinsel yapıdan dolayı, *asravan* adı verilen ruhban sınıfı önemli bir mevkie sahipti ve bu sınıf mensupları yargıçlık ile yüksek rütbeli sivil memuriyetleri ellerinde bulunduruyorlardı¹⁴⁸. *Arteşrevan* adı verilen; ordu yönetimi, komutanlıklar ve eyalet valiliklerini elinde bulunduran savaşçı ve askeri sınıfı oluşturan memurlar ise *mûbed*¹⁴⁹ adı verilen din adamlarından sonra ikinci sınıfı oluşturmasına rağmen, ordu komutanı şehrin hâkimi sayılmaktaydı¹⁵⁰. Tabiplik, öğretmenlik ve kâtiplik görevinde bulunan memurlar ise *dibheran* adı verilen sosyal yapıyı oluşturmuyordu. Toplumdaki en kalabalık sınıfı ise *vastaryoşan* adı verilen ziraat ve zanaat ile uğraşan geniş halk kitlesi meydana getiriyordu¹⁵¹. Fakat Erken Ortaçağlarda ve özellikle Sâsânîler döneminde şehrin sosyal yapısının önemli bir kısmını askerler ve din adamları oluşturmaktaydı. Bu ise şehrin askeri ve dini yapısından kaynaklanmaktaydı. Şehir halkının çoğu askerlik mesleği ve dinsel görevlerle uğraşırlardı. Şehrin askeri özelliği Arşakîler döneminden gelmekteydi. Arşakîlerden sonra Ermeniler buranın askeri yapısını daha da geliştirdiler. Tebriz şehrinin bu sosyolojik özelliği, Sâsânîler döneminde de hiç değişmeden devam etti. Bununla beraber Tebriz şehri, Sâsânî şehzâdelerinin yetiştirildiği önemli şehirlerden biriydi ve birçok hanedan üyesi bu şehirde valilik yapmıştı¹⁵².

Müslümanların, Sâsânî devletini yıkmasından sonra şehrin demografik yapısı değişmiş ve Tebriz şehri çoğunlukla Arap, İran, Adurî, Ermeni ve göçebe Türk topluluklarından oluşmaya başlamıştır. Erken Ortaçağların sonlarında özellikle Abbasi-Türk ilişkilerinin gelişmesi sonucunda şehir, Orta Asya'dan

¹⁴⁷ Kristensen 1368hş, s.392.

¹⁴⁸ Nefisi 1331h, s.1.

¹⁴⁹ Sâsânî devletinde “athravan” adı verilen din adamları sınıfındaki memurlara verilen isimdi. Bunlara “mubaz”, hırbad”, “mag” veya “magan” isimleri de verilmekteydi. Bkz. Nefisi 1331hş, s.1. Sâsânîlerde her eyaletin bir *mubad*'i olurdu. Bkz. Kristensen 1368hş, s.148. Bu *mubadlar* tapınaklarda görev yaparlardı. Onların başında ise Zerdüştlük dininin papası sayılabilecek olan “mubad-ı mubad” adı verilen en büyük din adamı bulunmaktaydı. Bkz. Behnam 1337h, s.184.

¹⁵⁰ Altungök 2006, s.72.

¹⁵¹ Sarfaraz 1996, s.244.

¹⁵² Jackson 1906, s.41.

kopup gelen Türklerle dolup taşmaya başladı¹⁵³. Bu Türk göçlerinden önce buradaki Sakalardan kalma Türk varlığı ise, *Adurî* olarak adlandırılmaktaydı.

Yakut el-Hamevî, Hicrî IV. yüzyılda Tebriz'in, Azerbaycan'ın en büyük ve en meşhur kenti olduğunu ifade etmektedir¹⁵⁴. Yakut'a göre Tebriz şehri Azerbaycan ülkesinin merkezidir. İbnu'l-Havkal, Hicrî 367, İbnu'l-Meskube Hicrî 421, Nasır-ı Hüsrev Hicrî 438 yılında Tebriz'in, Azerbaycan'ın en bayındır ve en büyük şehri olduğunu dile getirirken, el-Belazurî, et-Taberî ve el-İstahrî gibi tarihçi ve coğrafyacı bilim adamları ise Tebriz'i, Azerbaycan'ın küçük şehirlerinden biri olarak tanıtır¹⁵⁵. Bu durum, Tebriz şehrinin bu coğrafyacıların yaşadığı dönemde eski önemini yitirmiş olmasından kaynaklanmaktaydı. İbnu'l-Miskeveyh'e göre, Tebriz halkı cesur, savaşçı ve zengin insanlardan oluşmaktadır. İbnu'l-Havkal kendi yaşamış olduğu dönemdeki Tebriz'in bayındır, kalabalık, kazanç getiren, geliri yüksek ve güzel bir şehir olduğunu ifade etmektedir¹⁵⁶. Aynı yazar, buranın ayrıca çok sayıda pazara ve alışveriş yerlerine sahip olduğunu da belirtmektedir. O dönemde Tebriz'in Azerbaycan'ın başşehri ve en bayındır şehri olduğunu belirtir. İbnu'l-Havkal, Tebriz insanların soğukkanlı ve sert tabiatlı olduğunu söyleyerek, bunu da şehrin sert iklimine yormaktadır¹⁵⁷. Ayrıca şehrin oldukça sağlıklı bir havası vardı ve şehir, tıp bilimi ile tıbbi çalışmalarda gelişmiş bir düzeydeydi¹⁵⁸.

Nasır Hüsrev, Miladi 11. yüzyılda Tebriz şehrinin 1400 adıma 1400 adım genişliğinde bir alana sahip bir şehir olduğunu belirtmektedir. Şehrin surlarla çevrili bir iç kaleye sahip olduğunu ve bu surların dışında bahçelerle çevrili şehrin dış mahallelerinin yer aldığını ifade eder. Etrafı surlarla çevrili şehrin hükümet binası, pazarı ve şehir camisi bu alanın içerisinde olmakla beraber; dış mahallelerinden başlayan köy ve kasabaları batıda Urumiye gölüne ve güneyde Genzek kasabasına kadar uzanmaktaydı¹⁵⁹.

Sâsânîlerin meşhur tapınakları olan Adhur Gushnasb (Azer Geşnesb) bu bölgede bulunmaktaydı¹⁶⁰. İran toprakları üzerinde bulunan ateş tapınaklarının merkezi olması hasebiyle bu tapınağa *Kâbe-i Zerdüşt* adı verilmiştir. Bu tapınak Sâsânîler dönemi Zerdüştlüğün en önemli dini mekânı olarak kabul edilmektedir¹⁶¹. Adhur Gushnasb, İslam sonrası dönemde *Taht-ı Süleymân*

¹⁵³ Bosworth 1968, s.44vd.

¹⁵⁴ Christensen 1993, s.211; Strange 2011, s.161.

¹⁵⁵ Minorsky 1337hş, s.12; Barthold 1975, VIII-XII, s.87vd; Madelung 1975, s.233.

¹⁵⁶ Madelung 1975, 233; Minorsky 1964, s.83–85.

¹⁵⁷ İbnu'l-Havkal 1338h, s.84.

¹⁵⁸ Elgood 2010, s.311.

¹⁵⁹ Christensen 1993, s.211; Minorsky 1964, s.86.

¹⁶⁰ Ayatollahi 2002, s.103, 129, 131. Vaux 1900, s.304; Rawlinson 1841, s.107.

¹⁶¹ Girişmen 1336, s.318.

şeklinde meşhur olmuştur. Sâsânî hükümdarı V. Behram ile Akhunlar arasında yapılan Maverâünnehir savaşlarından sonra, Akhun hükümdarını yenerek onu ele geçiren V. Behram, Akhun hükümdarının tacını, tahtını ve ailesini bu tapınağa hediye olarak yollamıştır¹⁶². Sâsânî hükümdarları, halklarının itaatini ve bağlılığını bu tapınaklara hürmet etmekle elde etmeye çalışmışlardır. Ayrıca siyasi çekişmelerden dolayı zor durumda kalan Sâsânî hükümdarları kaçarak Tebriz'deki tapınaklara sığınma yolunu seçmişlerdir¹⁶³.

Genzek kasabasında Sâsânîler döneminde MS. 5. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir Nesturî piskoposluğu açılmıştır. Azerbaycan ve merkezi konumunda olan Tebriz kenti, Sâsânîler döneminde dinsel fikir ve faaliyetlerin yoğun bir şekilde yaşandığı bir eyalet özelliği taşımaktadır. Bu nedenle buralara *Magların ülkesi* adı da verilmekteydi¹⁶⁴. Tebriz'in yanında Erdebil, Meraga, Urumiye gibi Azerbaycan kentleri birçok tapınağa sahiptiler ve bu tapınaklar, *Adhur Gushnasb* tapınağına bağlıydılar¹⁶⁵. Bizans imparatoru Herakleios MS. 628 yılında Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev ile yaptığı *Ninova* savaşından sonra Adhur Gushnasb tapınağını yerle bir ettirmiştir. Bu tapınağın içerisinde bulunduğu külliye, daha sonraları İslamî dönemde tamir edilerek yazlık saray olarak kullanılmıştır¹⁶⁶.

Anılan Azerbaycan kentleri, Sâsânîler için dinsel merkezler konumundaydılar ve Zerdüşlük inancı buralarda kök salmıştı. Bu da Zerdüş'tün Azerbaycanlı olması ve burada yürütmüş olduğu inançsal faaliyetlerden kaynaklanmaktaydı¹⁶⁷. Zerdüşlüğün yanında Azerbaycan topraklarında ay, güneş ve yıldızlar da kutsanıyordu. Strabon, bu topraklarda Göktanrı inancının da yaygın olduğunu söylemektedir¹⁶⁸. Göktanrı inancının Sakalar tarafından bu bölgeye getirildiği zannedilmekle beraber, Kafkaslarda yerleşik olan diğer Türk boylarında da Göktanrı inancı olabileceği ihtimali güçlüdür. Göktanrı inancındaki kutsal ateş kültürünün de, Zerdüşlük inancına sonradan girmiş olduğu söylenmektedir. Zerdüş inancının başlangıç safhasında bulunmayan ateş kültü, Göktanrı inancından alındıktan sonra Mecusiler tarafından ateşe tapınma aracı olarak kullanılmıştır.

Anılan bölge ve şehirler aynı zamanda Hıristiyanlığın da en kuvvetli merkezleri durumundaydı. Sâsânîler, Azerbaycan topraklarını elde tutabilmek amacıyla burayı Zerdüş inancının merkezi haline getirerek Bizans nüfuzunu

¹⁶² Minorsky 1964, s.224; Girişmen 1336h, s.359.

¹⁶³ Jonston 2006, s.74. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Belhî 2008.

¹⁶⁴ Girişmen 1336h, s.318.

¹⁶⁵ Rawlinson 1841, s.107.

¹⁶⁶ Rossabi 2010, s.104.

¹⁶⁷ Can 1968, s.281.

¹⁶⁸ Gurbanov 2007, s.27–28.

önlemeye çalışmışlardır. Bunun yanında Bizanslılar da Sâsânî nüfuzunu kırmak amacıyla Kebele¹⁶⁹ şehrini Kudüs'ten sonra ikinci büyük dini merkez haline getirmişlerdir¹⁷⁰. Manîlik veya Maniheizm¹⁷¹, yöredeki diğer önemli bir inanç sistemi idi. Medâ'inli bir din adamı olan Mani'nin ilk ziyaretini Azerbaycan'a yapmış olması bu toprakların dinsel açıdan önemli bir yere sahip olmasından kaynaklanıyordu¹⁷².

Tebriz Halkının Dili

Tebriz ahalisinin konuşmuş olduğu dil; Hazarlar¹⁷³'ın da konuşmuş oldukları eski Saka ve Manna dillerinin farklı bir şeklidir¹⁷⁴. Bu dilin sözcük anlamı, Hadari/Hazari veya Aduri/Adari¹⁷⁵ kelimelerine dayanmaktadır. Bu konuda en uygun görüş ise, bu dilin sözcük anlamını, Azerbaycan'a adını vermiş olan "Adur" kelimesinden almış olduğudur¹⁷⁶. "Adur" sözcüğü günümüzde Sakaların devamı olan Zaza¹⁷⁷ ve Azeri dillerinde de *ateş* sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktadır¹⁷⁸. Bu sözcük eski Saka diline ait olmakla birlikte kaynağını, Öz Türkçe bir sözcük olan ve daha sonraları Fars diline de girmiş olan "od" (ateş) kelimesinden almıştır. Adur sözcüğü, *od*

¹⁶⁹ Kebele: Kuzey Azerbaycan'da kurulmuş olan Albanya Devletinin başkenti olan Kebele şehri, günümüz Gence bölgesi şehirleri arasında sayılmaktadır. Hristiyanlığı kabul etmiş olan Albanların bütün kiliseleri bu şehirdeki ana kiliseye bağlıydı. Bkz. Memmedova 1993, s.207.

¹⁷⁰ Gurbanov 2007, s.33.

¹⁷¹ Maniheizm; Sâsânî başkenti Tisfun şehrinde MS. 216 yılında dünyaya gelen kendisini peygamber olarak kabul eden Mani adındaki bir din adamının ortaya koymuş olduğu, iyilik ve kötülüğün savaşımına dayanan düalist bir inançtır. Mani inancı, Ortadoğu'da ortaya çıkan bütün dinlerin bir sentezi gibidir. Mani kendi felsefi mantığında Yahudiliği, Hristiyanlığı ve Zerdüştlüğü birleştirmiş ve Zerdüş'te dininin islahı için ortaya çıktığını söylemiştir. Bkz. Rudolph 2002, I, s.378–393.

¹⁷² Henrichs 1979, s.347.

¹⁷³ Hazarlar: Hazar isminin Saka ve Sarmatlara verilen bir isim olduğu söylenmektedir. Normalde Hazar adı verilen bir milletin olmadığı, Kafkasya ve Hazar Denizi'nin batısı ile kuzeyinde meskûn bulunan Türk göçebe boylarının hepsine verilen ortak bir isim olduğu ifade edilir. İbnu'l-Havkal ve İstahri, Hazar'ın bir millet değil de başkenti İtil olan bir ülke olduğunu söylerler. Bkz. Yumanadi 2002, s.464.

¹⁷⁴ Dalby 2004, s.496.

¹⁷⁵ Minorsky 1957, s.112.

¹⁷⁶ Rawlinson 1841, s.107.

¹⁷⁷ Zazaca: Günümüzde iki milyona yakın insanın konuştuğu varsayılan, Batı İran ve Azerbaycan dillerinden kabul edilen Saka kökenli bir dildir. Şu an Doğu Anadolu ve Güney Azerbaycan bölgelerinde kullanım alanına sahip olan bu dilin, Azeri Türkçesi ile olan ortak sözcükleri ilginç bir konuyu teşkil etmekle beraber bu durum iki toplumun da Saka kökenli olmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. Mann 1932, s.18.

¹⁷⁸ Ludwing (Trz), s.163–176. Bunun yanında Minorsky, Gazaca sözcüğünün aslımı Zazaca'dan aldığını söyler. Bkz. Minorsky 1964, s.243–265.

kelimesinin sonuna yer ve ülke anlamı katan *ar* ekinin getirilmesiyle *od-ur*, *ad-ur* şeklinde türetilmesi sonucunda elde edilmiştir¹⁷⁹. Böylece bu sözcük *ateşin halkı* anlamına gelmekle beraber Farsça'ya "azer" şeklinde geçmiş ve *ateş* anlamında kullanılmıştır¹⁸⁰. Bu sözcüğün Farsça "azer" olarak telaffuz edilmesinin nedeni "adhur" sözcüğündeki "dh" telaffuzunun Orta Farsçadaki "dat" harfinin "zat" şeklinde okunmasından kaynaklanır¹⁸¹. Bu bölge halkının kullanmış olduğu dil, *ateş halkının dili* anlamında *Adurî* şeklinde ifade edilmiş ve sonraları *Azerî* şeklini almıştır¹⁸².

Bu telaffuz, Saka-Aryen dil eşiği açısından iki toplumun da konuşmuş oldukları dilin birbirine yakınlık göstermesi açısından Sâsânîler tarafından da aynen kullanılmıştır. Eski Saka, Zaza ve Hazar dillerinin farklı bir türevi olan *Aduri* dili; Tebriz kentinin, Ön Asya'ya Türk göçlerinin gerçekleştiği dönemlerde, Türkmenler tarafından iskânıyla beraber, Selçuklu ağzıyla birleşmiş ve bugünkü *Azeri* dilini ortaya çıkarmıştır. Buna göre, "od" sözcüğünün çekiminde kullanılan "ar-er" eki, millet yapan bir ektir. Bunun örneğini "Hazar" sözcüğünde bulmak mümkündür. "Gez" veya "Guz" sözcüğüne "ar" ekini getirmek suretiyle bir millet ismi olarak türetilen Guzar (Hazar) sözcüğü, buna verilebilecek en güzel örneği teşkil etmektedir¹⁸³. Yine diğer Türk kavimlerinin ismi olan Sabar, Avar, Uygur, Ogur gibi sözcüklerin sonunda bulunan *ar*, *er*, *ur* gibi ekler de buna verilebilecek örnekler arasındadır.

Azeri dili, Sâsânîler döneminin önemli bilim ve felsefe diliydi ve özellikle sanat ve müzik alanında önemli bir konuma sahipti. Şiir ve müzikteki usta kullanımı, Sâsânîler döneminden sonra İslamî dönemi önemli ölçüde etkilemiş ve İslamî dönemin önemli şair ve müzisyenlerini de ortaya çıkarmıştır¹⁸⁴. Bunun yanında yine Saka menşeli bir dil olan Dari¹⁸⁵ dili de Tebriz şehrinde konuşulan diğer bir dil idi. Fakat bu dil Saka-Pers kaynaşması sonucunda Farsçalaşmış ve Eski Farsçanın bir şivesini oluşturmuştur. Ancak bu dil, Erken Ortaçağlarda genelde İranlılarla kaynaşmış Türklerin konuştuğu bir dildir ki genelde Maverâünnehir, Horasan ve Buhara'da konuşulmaktaydı¹⁸⁶.

¹⁷⁹ Dalby 2004, s.496.

¹⁸⁰ Mütercim Asım Efendi, Burhan-ı Katı'da, "Ateş, zeban-ı Türkî'de, *od* demektir" diyerek bu sözcüğün öz Türkçe olduğunu ifade eder. Bkz. Mütercim Asım Efendi 2000, s.28.

¹⁸¹ Houtsma 1936, s.134; Kâmûs-u Türkî'de, Fars dilinde ateşe, "azer", Türk dilinde ise "od" denildiği ifade edilmektedir. Bkz. Turan 2008, s.868.

¹⁸² Bilgili 2002, s.22.

¹⁸³ Yücel 2002, s.445.

¹⁸⁴ Naroditskaya 2002, s.13vd.

¹⁸⁵ Derî Dili: Adındaki *saray* anlamındaki dar/der sözcüğünden yola çıkılarak, saray dili anlamına geldiği ifade edilmektedir. Derî Farsçasıyla kastedilen dilin, yeni farsça olduğu da söylenir. Huart 1963, s.542.

¹⁸⁶ İbnu'l-Havkal 1338h, s.216.

Bununla birlikte XI. yüzyıla kadar Tebriz şehrinde hiçbir şekilde Türk dillerinin konuşulmadığı, ancak Selçuklu döneminden itibaren Tebriz'e yerleşen Türklerin yerel Adurî dilini konuşmasıyla bugünkü Azeri dilinin ortaya çıktığı da ileri sürülmektedir¹⁸⁷. Zekeriya Muhammed el-Kazvinî ise, “Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd” adlı eserinde, Türklerin Tebriz hariç bütün İran ülkesine hâkim olabildiklerini, ancak Tebriz'e sahip olamadıklarını ifade ederek Tebriz'in, Türkçenin nüfuz alanının dışında kaldığını iddia eder. Anılan yazar, bununla da yetinmeyerek Tebriz'de XIV ve XV. yüzyıla kadar Dari ve Farsçanın dışında hiçbir dilin konuşulmadığını da ileri sürmektedir¹⁸⁸. Oysa yazar, Darî dilinin, Sakaların devamı niteliğindeki Adurî dilinin Farsçalaşmış şekli olduğunu göz ardı etmektedir. Şüphesiz ki, bu dilin hem Azerbaycan hem de Horasan'da konuşulan Saka dilinin Farsçalaşmış bir şekli olması sebebiyle, bu bölgenin geçmişinde Türkçenin aktif bir şekilde yer aldığını göstermektedir.

Tebriz'in Mimarisi

Tebriz, Sâsânî dönemi eyalet ordularından *Adurbadegan* eyaletinin¹⁸⁹ merkezi olduğundan dolayı şehirde eyalet sarayı ve ordu karargâhı bulunmaktaydı. Eyalet sarayı, hem Sâsânî eyalet yöneticilerinin hem de Sâsânî prenslerinin ikamet ettiği yerd. Sâsânî devletinde eyalet komutanları kendi merkezlerindeki eyalet saraylarında gümüş taht üzerinde otururken, Azerbaycan eyalet valisi altın taht üzerine oturmaktaydı¹⁹⁰. Bu durum, Sâsânî hükümdarının özel izninden kaynaklanmakla beraber, Azerbaycan satraplığının Sâsânî hükümdarları nezdindeki kıymetini göstermekteydi. Hükümdarlar da Kafkasya üzerine yapmış oldukları seferler sırasında bu şehre geldiklerinde eyalet sarayında kalırlardı.

Sarayın önünde hükümdarlara ait heykeller bulunurdu. II. Tiridates, Tebriz şehrine girip eyalet sarayının önüne geldiğinde burada bulunan Şapur'un heykelini ok yağmuruna tutarak ona olan öfkelerini ortaya koymuştur. Eyalet sarayının kubbeli çatı kısmında II. Hüsrev'in başında taç takılı bir tasviri bulunmaktaydı. Bu tasvirde, II. Hüsrev başında tacıyla beraber Cennet'e girmekte; güneş, ay ve yıldızlar onun etrafında dönmekteydiler¹⁹¹. Bizans

¹⁸⁷ Jean Druing 2003, s.172.

¹⁸⁸ el-Kazvinî 1960, s.339; Khoi (Trz.), s.180-181.

¹⁸⁹ Sâsânî devleti bünyesinde birçok eyalet olup bunlar dört ana eyalet çatısı altında toplanmıştı. Bu dört ana eyaletten her birine *satrap* adı verilmekteydi. Bu kelime, eski Pehlevice yazıtlarında özellikle Ahamanişler dönemi yazıtlarında, *ksatrapa* olarak geçmektedir. Bu kavram sonraki dönemlerde *sınır muhafızı* anlamına gelen *merzbân* şeklini almıştır. Bkz. Behnam 1337h, s.186; Meşkür 1366h, s.105.

¹⁹⁰ Nicolle 1996, s.10.

¹⁹¹ Brill 1955, s.484.

hükümdarı Herakleios Tebriz'i ele geçirdikten sonra bu tasviri parçalamıştır. Bunun yanında Tebriz'deki hükümdarlık sarayı, Tebriz şehrinin surlarla çevrili iç kısmında bulunmaktaydı. Fakat şehrin ordugâhı ise surların dışındaki alana inşa edilmişti.

Bu kentin binaları meşhur Tebriz mermeriyle yapılmaktaydı. Erken Ortaçağlarda Adurbadegan bölgesi, mermeri ile meşhurdur. Özellikle en kaliteli mermer, Tebriz şehrine aitti¹⁹². Tebriz şehrinin volkanik bir arazi üzerinde kurulmuş olmasından dolayı sahip olduğu gevşek yapı nedeniyle ve depremlerle sürekli yıkıma uğraması sebebiyle bu şehirde yapılan binalar tek veya iki katlı binalardan oluşmaktaydı¹⁹³. Bununla beraber şehrin mimarisinin askeri ve dini bir mimari tarzında olduğunu, buranın askeri ve dinsel yapısından anlamaktayız.

Tebriz kentinin ticari yönünden dolayı sahip olduğu pazarlar, çarşılar ve imalathaneler de önemli bir yere sahipti. Çünkü Tebriz şehri, Sâsânî ve Kafkas kavimleri arasında uzanan kuzey-güney ticaret yolu veya daha açık bir deyişle İpek yolunun kuzey-güney kavşak noktası üzerinde bulunmaktaydı. İbnu'l-Miskeveyh, Tebriz şehrinin etrafının sağlam surlarla çevrili, aynı zamanda ağaçlar ve bahçelere sahip müreffeh bir şehir olduğunu zikretmektedir¹⁹⁴. Erken Ortaçağlarda mevcut olan eski şehrin etrafında bulunan bu surların uzunluğunun 6.000 adım olduğu da söylenmektedir¹⁹⁵.

Tebriz şehri de klasik Ortaçağ şehirleri gibi, etrafı surlarla çevrili bir iç şehir ile bu şehrin dışında köy ve kasabalara kadar uzanan ve şehrin diğer mahalleleri ile çevrili bir dış şehirden oluşmaktaydı¹⁹⁶. Sâsânîlerden önce şehrin çevresinin tamamen surlarla, bu surların etrafının ise, içi suyla dolu geniş bir hendekle çevrili olduğu Asur metinlerinden anlaşılmaktadır. Şehir büyüdükçe hendeğin içi dolmuş ve böylece surlardan itibaren etrafı dış mahallerle çevrili bir şehir haline gelmiştir. Bu şehirde inşa edilen kalelerin genel olarak etrafında su dolu hendekler bulunurdu. Günümüzde *Taşkale* adı verilen ve Sâsânîler döneminde askeri bir garnizon olarak kullanılan kalenin etrafını, Sehend dağından kaynağını alan bir nehir dolanmaktadır. *Dezziya Rûd* adı verilen bu suyun üzerinde, Sâsânîler döneminde su kemerleri ve sulama kanalları için oluşturulmuş bir set inşa edilmişti¹⁹⁷. Sâsânî devletinin kurulduğu ilk yıllarda

¹⁹² Rawlinson 2005, s.29.

¹⁹³ Fisher 1978, s.31.

¹⁹⁴ Minorsky 1965, s.83.

¹⁹⁵ Nühzetü'l-Kulûb'a göre, *Gazan Han* döneminde büyüyen ve genişleyen Tebriz şehrinin etrafındaki surlar, yeni mahalleler ve köyleri de içine alacak şekilde genişletilmiş ve şehir surlarının uzunluğu 25.000 adıma ulaşmıştır. Bkz. Barthold 1975, s.81.

¹⁹⁶ Minorsky 1337hş, s.12; Jackson 1906, s.41; Diakonof 1985, s.86.

¹⁹⁷ Rawlinson 1841, s.10, 11.

Tebriz'i ele geçiren Arşak hükümdarı II. Tiridates, Tebriz'in surlarla çevrili iç kısmına bir kale daha yaptırmıştır¹⁹⁸.

Sâsânîler döneminde Sehend dağından kaynağını alan çok sayıda akarsuyun üzerine bu dönemde köprüler inşa edilmişti. Bu köprülerden günümüze kadar ulaşanlardan bir tanesi *Pol-i Dokhtar* (Kız Köprüsü) adı verilen köprüdür. Bu köprü irice kesme taşlardan yapılmış 18 adım uzunluğunda ve 8 adım genişliğindedir¹⁹⁹. Tebriz şehrinin Sâsânîler dönemindeki genel görünümü; kaleler, tapınaklar ve köprüler arasında dağılmış evler ve bunların etrafında geniş bir alana yayılan bahçeler şeklindeydi. Tiridates, Tebriz şehrini Sâsânîlerin elinden aldıktan sonra eski Babil ve Ekbatana şehirlerinde olduğu gibi, bu şehrin birçok yerine MS. 303 yılında asma bahçeler yaptırmıştır²⁰⁰. Bu dönemde Tebriz'in Ekbatana şehrine rakip olabilecek düzeyde bir görünüme kavuştuğu söylenmektedir²⁰¹.

Sonuç

Dünyanın en eski uygarlık merkezlerinden birisi olan Tebriz, yaklaşık olarak altı bin yıllık bir tarihe sahiptir. Kimler tarafından kurulduğu tam olarak bilinmese de, tarih boyunca Türklerin yoğunlukta olduğu bir şehir olduğu görülmektedir. Tebriz şehri adını ise büyük bir olasılıkla Sakaların Kafkaslara egemen oldukları dönemde almıştır. Adurbadegan adı verilen güney Azerbaycan topraklarının merkezi olan Tebriz şehri, İran medeniyetini derinden etkileyen önemli bir şehir olarak Erken Ortaçağların önemli bir uygarlık merkeziydi. Burası, Sâsânî devletinin ilk dönemlerinde, Ermeni ve diğer Kafkas halklarıyla yapılan savaşların odak noktasında bulunmasından dolayı, askeri bir garnizon şehir kimliğine bürünmüştür. Bu dönemdeki fiziki yapısı, genellikle askeri yapılar, ordugâhlar ve komutanlara ait köşklerden oluşmaktaydı. Fakat Sâsânî devletinin, Tebriz'deki egemenliğini sağlama aldığı Miladî 240'lı yıllardan sonra, şehir tamamen bu devletin dini bir merkezi haline gelmiştir. Tebriz şehri, bu özelliğiyle İran milli inancı olan Zerdüştlüğün çıkış noktası ve ana merkezidir. Bunun dışında Sâsânî devletini sosyal açıdan etkileyen Mazdek ve Mani inançları da güçlerini yine bu şehirden alarak yayılmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmelerden ötürü Tebriz kenti dini ve kültürel açıdan Sâsânî devletinin önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Sâsânî devletinin mobad adı verilen din adamları tarafından yönetilmesi ve bu din adamlarının Tebriz

¹⁹⁸ Reisneya (Trz), s.445.

¹⁹⁹ Rawlinson 1841, s.42.

²⁰⁰ Porter 1822, s.97.

²⁰¹ Malcolm 1806, s.546.

şehrini merkez olarak kullanmaları, Tebriz kentinin Sâsânîlerin kültürel ve dini başkenti olmasını sağlamıştır.

Günümüz Tebriz'i ne üzücüdür ki Erken Ortaçağlara ait fazla bir esere sahip değildir. Bunun temel nedeni, işgaller sonucu yıkılmasının yanında uğramış olduğu yıkıcı depremlerin sonucunda yerle bir olmasından kaynaklanmaktadır. Depremlerin Tebriz şehrine vermiş olduğu yıkımlardan sonra en büyük yıkımı Bizanslılar gerçekleştirmişlerdir. Tebriz kenti, Bizanslıların dinsel öfkelerinin kurbanı olmuştur. Öyle ki Sâsânîlerin dinsel başkenti konumunda olan Tebriz şehri, Sâsânîlerin Kudüs şehrinde yapmış oldukları Hıristiyan katliamına karşı Bizanslılar tarafından adeta yerle bir edilmiştir. Bizans-Hazar ittifakı neticesinde Sâsânî imparatorluğunun batı kısımlarını ve Adurbadegan topraklarını ele geçiren Hazarlar ve Bizanslılar, Sâsânî şehirlerini büyük bir yıkıma uğratmışlardır. Özellikle Herakleios, Tebriz kentini yerle bir ederek şehirdeki büyük tapınakları, şah saraylarını ve ordugâhları yıkarak şehrin mimarisini ortadan kaldırmıştır. Bu işgal hareketi, Tebriz şehrinin Erken Ortaçağlara ait diğer kalıntılarının da ortadan kalkmasına neden olmuştur. Tebriz şehrinin sahip olduğu ticari ve ekonomik özellikten dolayı, tarihin birçok döneminde defalarca inşa edilmiştir. Ekonomik ve jeopolitik öneminden dolayı Azerbaycan topraklarına sahip olan hanedanların bir türlü vazgeçemediği bu şehir, kimi zamanlar küçük bir köy, kimi zamanlar ise küçük bir kasaba olarak varlığını devam ettirse de, daha sonraları büyük bir şehir olarak tekrar inşa edilmiş ve eski canlılığına tekrar kavuşabilmiştir.

Tebriz, Türk şehri vasfını Erken Ortaçağlarda devam ettirmiş ve halkı hemen hemen günümüz Türkçesine yakın bir dili kullanmıştır. Bunun yanında bazı dönemlerde İran, Ermeni ve Arap nüfusunun şehrin çoğunluğunu oluşturduğu dönemlere de tanıklık etmiştir. Adurbadegan topraklarının sahip olduğu ateş kültünden dolayı, bu toprakların başkenti olan Tebriz hep ateş sözcüğü ile anılmış, bu ise burada yaşayan Türklerin, *Adhuri* şeklinde anılmasına neden olmuş, onların konuştukları dil de aynı adla adlandırılmıştır. Günümüz Azeri halkı ve konuştukları dil, Oğuzların Azerbaycan topraklarına akınları ile buradaki halklarla kaynaşmalarından sonra ortaya çıkmış olmasına karşın, Erken Ortaçağlardaki Adurbadegan halkı içerisindeki Türk unsurları genel olarak Sakalara dayanıyordu. Saka, Manna ve Kaspî karışımı bir topluluk iken Aryen halklarıyla münasebetleri neticesinde bugünkü Tebriz merkezli Azerbaycan toprakları üzerinde adına *Adhuri* denilen Azeri Türkleri ortaya çıkmıştır. O dönemlerde de konuşmuş oldukları Saka orijinli dillerine, *Aduri* dili adı verilmekteydi ve bugünkü Azeri diline oldukça yakın bir fonetiğe sahipti.

Müslümanların, Sâsânî devletini yıkmalarından sonra, bütün İran, Azerbaycan ve Irak topraklarına hâkim olmaları ile birlikte, Tebriz şehrindeki Azeri varlığı Erdebil'e doğru kaymış ve Güney Azerbaycan topraklarının

Erken Ortaçağlarda Tebriz

merkezi özelliği Tebriz şehrinden Erdebil şehrine geçmiştir. Bu dönemden, Azerbaycan'a yapılan Oğuz göçlerinin başladığı döneme kadar Tebriz şehri Sacîler dönemi dışında, Arap-Kürt karışımı halkların merkezi haline gelmiş, ancak Oğuz akınları sonucunda bölge yine Azeri nüfusunun kontrolü altına girmiştir. Tebriz şehri Sâsânîlerin yıkılmasından sonraki dönemlerde, çoğu zamanlar küçük bir köy veya kasaba şeklinde varlığını devam ettirmiş, bu esnada sadece Sacîler ve Revvâdîler döneminde eski canlılığını koruyabilmiştir. Bu dönemlerde Tebriz şehri, Erken Ortaçağların etrafı surlarla ve duvarlarla çevrili tipik şehir tarzının yerini, çeşitli köy, kasaba ve mahallelerden oluşan çarşı, pazarı ve hükümet merkezinin büyük bir kalenin içinde bulunduğu klasik ileri dönem bir Ortaçağ şehrine dönüşmüştür.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman 2004 Abdurrahman, Varis, "Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alper Tunga Hakkında", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII-35, s.1-8.
- Ağaoğlu 2002 Ağaoğlu, Elnur "Azerbaycan'ın Etnik ve Demografik Yapısı", *Türkler*, c. XIX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.218-219.
- Akiner 1983 Akiner, Shirin, *İslamic Peoples of the Soviet Union*, London.
- Aksoy 2002 Aksoy, Mustafa, "Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alper Tunga (Efrasyab)", *Türkler*, C. III, Ankara, s.554-568.
- Altungök 2006 Altungök, Ahmet, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.
- Ambraseys 1982 Ambraseys, N. N., *A History of Persian Earthquakes*, New York
- Arrowsmith 1839 Arrowsmith, Aaron, *A Compendium of Ancient and Modern Geography*, London.
- Arrowsmith ve Nicolay 1856 Arrowsmith, Aaron - Nicolay, C. G., *A Compendium of Ancient And Modern Geography: For The Use of Eton School*, London.
- Ayatolahi 2002 Ayatolahi, Habibolah, *The History of Iranian Art*, (Trz. Shermin Haghshenas), Tehran.
- Bakır 2005 Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara.
- Baratova 2002 Baratova, Larissa, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS. 600-800)", (Çev. Başar Batur), *Türkler*, Ankara, c. II, s.89-96.
- Barthold 1308hş Barthold, W, *Tezkire-i Coğrafya-yı Târih-i İran*, (Trc. Hamza Serdâdver), Tahran.
- Barthold 1963 Barthold, W, "Derbend", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul, s.532-533
- Barthold 1975 Barthold, W, "Azerbaycan ve Ermenistan", (Çev. İsmail Aka), *AÜ Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VIII-XII, S. 14-23, s.77-87.
- Behnam 1337hş Behnam, *Temeddün-i İranî*, Tahran.
- Benjamin 1891 Benjamin, S. G. W, *Persia*, London.
- Bilgili 2002 Bilgili, Ali Sinan, "Azerbaycan Türkmenler Tarihi", *Türkler*, c. VII, Ankara, s.22-43.
- Bilgili 2011 Bilgili, Ali Sinan, "Tebriz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 219-222.
- Bosworth 1968 Bosworth, C. E, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran: The Saljuq and Mongol Periods*, c.5, (Ed. J. A. Boyle) Cambridge, s.1-202.

Erken Ortaçağlarda Tebriz

- Bosworth ve Baynham 2000
Bosworth, C. E; Baynham, E. J, *Alexander the Great in Fact and Fiction*, Oxford Universty Press, New York.
- Boyce vd. 1991
Mary Boyce, Bertold Spuler, Frantz Grenet, *Zoroastrianism Under Macedonian and Romen Rule*, Leiden.
- Brill 1955
Brill, E. J, *The Sacrall Kingship*, Roma.
- Buniatov 1991
Buniatov, Musa Ziya, “Azerbaycan”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. IV, s.317–322.
- Büchner 1966
Büchner, E. A, “Sâsânîler”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c.5, İstanbul, s.244–248.
- Can 1968
Can, Cahit, “Zerdüştlük, Zerdüş ve Hukuk”, *AÜHF Dergisi*, c. XXV, s.273–288.
- Cavendish 2007
Cavendish, Marshal, *Peoples of Western Asia*, New York.
- Christensen 1993
Christensen, Peter, *The Decline of Iranshahr*, Kopenhagen.
- Chokr 2002
Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (Çev. Ayşe Meral), İstanbul.
- Dalby 2004
Dalby, Andrew, *Dictionary of Languages*, Columbia University Pres.
- Daryae 2010
Daryae, Touraj, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V.30, No.3, Duke University Pres, s.401–409.
- Diakonof 1985
Diakonof, M. M, “Media”, *The Cambridge History of İran; The Median and Achaemeian Periods*, (Edt. W. B. Fisher; İlya Gersevitch), New York, s.36–148.
- Doğan 1992
Doğan, Sinan, *Azerbaycan'ın İktisadî Bünyesi*, İstanbul.
- Druing 2003
Druing, Jean, *The Spirit of Sounds*, Cornwall Boks.
- Dumper 2007
Dumper, Michael, *Cities of the Middle East and North Africa*, California.
- Ebu Yusuf 1982
Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Harâc*, (Trc. Müderriszâde Muhammed Atâullah, nşr. İsmail Karakaya), Ankara.
- Elgood 2010
Elgood, Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, New York.
- Faysal (Trz)
Faysal, Şukri, *Hareketü'l-Fethi'l-İslâmi*, Beyrut.
- Fisher 1978
Fisher, W. B, “Physical Geographia”, *The Cambridge History of İran*, V. I, (Edt. W. B. Fisher), New York, s.3–110.
- Furon 1943
Furon, Raymond, *İran*, (Çev. G. K. Söylemezoğlu), İstanbul.
- Garthwaite 2005
Garthwaite, Gene R, *The Persians*, Blakwell Publishing.
- Girişmen 1336hş
Girişmen, R., *İran ez Agaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu'in), Tahran.
- Gömeç 1999
Gömeç, Saadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Ankara.

- Greatrex ve Lieu 2002 Greatrex, G. –Lieu, S. N. C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, V. II, London.
- Grenard 1992 Grenard, Fernand, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev. Orhan Yüksel), İstanbul.
- Gurbanov 2007 Gurbanov, Abbas, *Abbasilerin İlk Yıllarında Azerbaycan*, (S.Ü. Basılmamış Doktora Tezi), Konya.
- Gündüz 2003 Gündüz, Şinasi, “Mecûsîlik”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara, s.279–284.
- Grousset 2006 Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul.
- Hamaçî 1370hş Hamaçî, Behruz, *Ferheng-i Coğrafyay-ı Azerbaycan-ı Şarkî*, Tahran.
- Hamidullah 1985 Hamidullah, Muhammed, *Mecmû'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, Beyrut.
- Has 2004 Has, Kenan, “Mezdekiye”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, c.29, Ankara, s.523–524.
- Hattab 1998 Hattab, Mahmud Şit, *Kâdetü Fethi's-Sind ve Afganistan*, Beyrut.
- Henrichs 1979 Henrichs, Albert, “The Cologne Mani Codex Reconsidered” *Harvard Studies in Classical Philology*, V. 83, Harvard Press, s.339–367.
- Herodotos 1991 Herodotos, *Herodot Tarihi*, (Trc. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Horenatsi 1380hş Horenatsi, Moses, *Tarih-i Ermenistan*, (Trc. Edik Bağdasaryan), Tahran.
- Houtsma 1936 Houtsma, M. T, “Adharbaidjan”, *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913–1936*, c.I, Leiden, s.134-138.
- Houtsma 1987 Houtsma, M. T, “Urmiya”, *E J Brill's First Ancylopaedia of İslam 1913–1936*, c.VIII, Leiden, s.1032–1038.
- Houtsma 1993 Houtsma, M. T, “Tabriz”, *E. J. Brill's First Encyclopaedia of İslam 1913–1936*, c.VIII, Leiden, s.426–430.
- Huart 1963 Huart, C, “Deri/Dari”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, s.542.
- İbnu'l-Belhî 1339hş İbnu'l-Belhi, *Farsname*, (Tsh. Guy Le Strengé; Reynold Elen Nikolsen), Tahran.
- İbnu'l-Belhî 2008 İbnu'l-Belhî, “Farsnâme”, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, s.23-148.
- İbnu'l-Esîr (Trz) İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, (Trz.), c. I.
- İbn Haldun 1996 İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 2, Ankara.
- İbnu'l-Havkal 1338hş İbnu'l-Havkal, *Suret'ü-l Arz*, (Trc. Cafer Şiar), Tahran.
- İstahrî 1997 İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Beyrut.

Erken Ortaçağlarda Tebriz

- Jackson 1906 Jackson, A. V. Williams, *Persia Past and Present*, London.
- Jonston 2006 Jonston, James Howard, *East Rome, Sâsânian Persia and the End of Antiquity*, Hampshire.
- Karahan (Trz) Karahan, Abdulkadir, "Fırdevsiye Göre İran Eski Tarihi ve Şahname'nin Kaynakları" *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, MEB Yay. s.195–210.
- Kazvinî 1960 Kazvinî, Zekeriya Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut.
- Kırstensen 1368hş Kırstensen, Artur, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, (Trc. Raşid Yasmi), Tahran.
- Kister 2008 Kister, M. J, "el-Hire Arabistan'a İlişkin Bazı Notlar", (Çev. Abdulhalik Bakır; Gülşen Karabulut), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair çeviriler II*, Ankara.
- Khoi (Trz) Khoi, Riyahi; Mohammad Amin, "Molahazey-i der barey-i Zeban-i Kohen-i Azerbaycan", *İttılaat-i İktisadi*, s.180–181.
- Konukçu 1973 Konukçu, Enver, *Kuşan ve Akhun Tarihi*, Ankara.
- Leeuw 2000 Leeuw, Charles van der, *Azerbaijan: A Quest For Identity, A Short History*, St. Martin Pres, New York.
- Ligeti 1998 Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara: TTK Yayınevi.
- Ludwing (Trz) Ludwing, Paul, "The Position of Zazaki Among West Iranian Languages", *İran Araştırmaları 3. Avrupa Konferansı Tebliğ Metni*, s.163–176.
- Madelung 1975 Madelung, W, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran 4; From the Arab Invasion to the Saljuqs*, New York, s.198–249.
- Malcolm 1806 Malcolm, Sir John, *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, London.
- Mann 1932 Mann, Oscar, *Mundarten der Zaza*, Berlin.
- Marşak 2002 Marşak, Boris, "Türkler ve Soğdlular", (Çev. Alesker Aleskerov), *Türkler C. II*, Ankara, s.170–177.
- Memmedova 1993 Memmedova, Feride, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakü.
- Minahan 2000 Minahan, James, *Miniature Empires*, London?.
- Melville 1981 Melville, Charles, "Historical Monuments and Earthquakes in Tabriz", *Iran*, XIX, s.159-178.
- Meşkür 1366hş Meşkür, Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran.
- Minorsky 1957 Minorsky, V, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Pres, Cambridge.
- Minorsky 1337hş Minorsky, V, *Tarih-i Tebriz*, (Trc. Abdu'l-Ali Kareng), Tebriz
- Minorsky 1964 Minorsky, V, "Roman and Byzantine campaigns in Atropatene", *Iranica*, Publications of the University of Tehran 775, Tehran, s. 86–109.

- Minorsky 1965 Minorsky, V, “Tebriz”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. 12/1, s.82–85.
- Minorsky vd. 2007 Minorsky, V., C. E. Bosworth, Sheila S. Blair, “Tabriz”, *Historic Cities of the Islamic World*, (Edt. C. E. Bosworth), Leiden, s.486–498.
- Mignan 1834 Mignan, R, “Georgia, Persia and Mesopotamia”, *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, III, s.576–589.
- Morony 1976 Michael G. Morony, “The Effects of The Muslim Conquest On The Persian Population of Iraq” *Iran* 14, s.41–60.
- Mütercim Asım Efendi 2000 Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı*, (Haz.: Mürsel Öztürk, Derya Örs), Ankara, 2000.
- Naroditskaya 2002 Naroditskaya, Inna, *Song from the Land of Fire*, New York.
- Nasır-ı Hüsrev 1950 Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev. Abdülvehap Tarzi), İstanbul.
- Nefisi 1331hş Nefisi, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sasan*, Tahran, 1331.
- Nicole 1996 Nicole, David, *Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD*, Montvert, 1996.
- Oseley 1825 Oseley, William, *Travels in Various Countries of the East, More Particularly Persia*, V. 3, London, 1825.
- Öztuna 1977 Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul.
- Porter 1822 Porter, Sir Robert K, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, London.
- P’yankov 2002 P’yankov, Igor, “Sakalar”, (Çev. Zülfiye Veliyeva), *Türkler C. I*, Ankara, s.611–619.
- Rawlinson 2005 Rawlinson, George, *The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World: The Seventh Monarchy: History of the Sassanian or New Persian Empire*, Indy Publish.
- Rawlinson, 1841 Rawlinson, H. C., "the Atropatenian Ecbatana", *The Journal of the Royal Geographical Society of London* X, (Edt.: John Murray) London, 1841, s.65-158.
- Rıza 1376hş Rıza, İnyetullah, *İran ve Turkan der Zaman-ı Sâsânîyan*, Tahran.
- Reisneya (Trz) Reisneya, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran
- Rossabi 2010 Rossabi, Morris, “Tabriz and Yuan China”, *East Asian Maritime History 10: Aspects of the Maritime Silk Road: From the Persian Gulf to the East China Sea*, (Edt. Ralph Kauz), Wiesbaden, s.97–106.
- Rudolph 2002 Rudolph, Kurt, “Maniheizm”, (Çev. Mustafa Bıyık), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, s.378-393
- Schippmann 1989 Schippmann, K, “Azerbaijan III. Pre-Islamic History”, *Encyclopaedia Iranica*, Columbia University, c.III, s.221–224.

Erken Ortaçağlarda Tebriz

- Sinor 2002 Sinor, Denis, *Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, (Çev. Talat Tekin), İstanbul.
- Smith 1833 Smith, Eli, *Researches in Armenia; Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia*, V. I, Boston.
- Strange 2011 Strange, Guy Le, *The Lands of Eastern Caliphate*, New York.
- Sümer 1994 Sümer, Faruk, “Dihkan”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. IX, s.289–290.
- Syme ve Birley 2003 Ronald Syme - A. Richard Birley, *Anatolica: Studies in Strabo*, New York.
- Taylor 1870 Taylor, William Cooke, *The Student's Manual of Ancient History*, London.
- Tefazzulî 1995 Tefazzulî, Ahmet, “Enuşirvan”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. XI, s.255.
- Togan 1942 Togan, A. Z. V., *Bugünkü Türk ili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul.
- Togan 1970 Togan, A. Z. V., “Azerbaycan”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul, s.91–118.
- Tyrwhitt 1868 Tyrwhitt, R. Edmund, *Esther and Ahasuerus*, London.
- Turan 2008 Turan, Lokman, “Yenişehirli Avni Efendinin Ateşgede Mesnevisi Üzerine Bir İnceleme”, *Literatur and History of Turkish*, V 3/4, Summer, s.866–903.
- Turan 1965 Turan, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara.
- Ünal 1975 Ünal, Tahsin, *Türk'ün Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Konya.
- Vaux 1900 Vaux, W. S. Wright, *Nineveh and Persepolis*, London.
- Yazıcı 2004 Yazıcı, Tahsin, “Merzüban”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Ankara, c. XXIX, s.255–256.
- Yıldız 1991 Yıldız, Hakkı Dursun, “Bâbek”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, c. IV, s.376–377.
- Yumanadi 2002 Yumanadi, Y K, “Hazarlar”, *Türkler*, C. 2, Ankara, s.464–472.
- Yücel 2002 Yücel, Mualla Uydu, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler*, C. II, Ankara, s.445–463.
- ez-Zâbit 1984 ez-Zâbit, Şâkir Sabır, *Târihu'l-Münâza'ât ve'l-Hurûb Beyne'l-Irâk ve İran*, Bağdat.
- Zehtabî (Trz) Zehtabi, M. T, *İran Türkleri'nin Eski Tarihi*, C. I-II, Tebriz.
- Zettersteen 1986 Zettersteen, K U, “Zübeyde”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul, s.634.
- Wiesehöfer 2003 Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali İnci), İstanbul.
- Wilson 1930 Wilson, Arnold T, “Earthquakes in Persia”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 6, No. I. s.103-131.